

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Юридичний факультет

Кафедра кримінального права і процесу

Музичук Катерина

**ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ:
СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ, ГАРАНТОВАНИХ
СТАТТЯМИ 2, 3 КОНВЕНЦІЇ**

Навчальний посібник

Луцьк – 2021

УДК: 341.6'231.14(4)

М – 89

*Рекомендовано Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 27 травня 2021 року)*

Рецензенти: **Ленгер Яна Іванівна**, зав. кафедрою права Луцького національного технічного університету, професор, доктор юридичних наук.

Клок Олег Миколайович, суддя Волинського апеляційного суду, секретар судової палати з розгляду кримінальних справ.

Зарадюк Зоряна Валентинівна, доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат юридичних наук, доцент.

Музичук К.С.

П – 89 Практика Європейського суду з прав людини: стандарти захисту прав людини, гарантованих статтями 2, 3 Конвенції: навчальний посібник / Катерина Сергіївна Музичук. Луцьк: ФОП Іванюк В.П., 2020. 72 с.

На основі вивчення практики Європейського суду з прав людини узагальнено стандарти захисту прав людини, гарантованих статтями 2, 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Особлива увага приділена збиранню та оцінці доказів, а також стандартам розслідування.

Рекомендовано магістрам кримінальної спеціалізації, практикуючим юристам, правоохоронцям та суддям.

УДК: 341.6 ' 231.14(4)

© Музичук К.С., 2021

© Волинський національний

університет імені Лесі Українки, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СТАНДАРТИ СУДУ ЩОДО МОЖЛИВОГО ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 2 КОНВЕНЦІЇ	7
1.1. Тлумачення Судом статті 2 Конвенції	7
1.2. Стандарти розслідування за статтею 2 Конвенції	10
1.3. Приклади справ щодо можливого порушення статті 2 Конвенції. Оцінка доказів Судом	11
РОЗДІЛ 2. СТАНДАРТИ СУДУ ЩОДО МОЖЛИВОГО ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 КОНВЕНЦІЇ	30
2.1. Тлумачення Судом статті 3 Конвенції	30
2.2. Стандарти розслідування за статтею 3 Конвенції	32
2.3. Приклади справ щодо можливого порушення статті 3 Конвенції. Оцінка доказів Судом	47
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63

ПЕРЕДМОВА

Надмірні затримки у здійсненні правосуддя становлять велику небезпеку, зокрема для верховенства права

(Резолюція Комітету міністрів Ради Європи ДР (97) 336).

Обрання Україною безповоротного курсу на вступ до Європейського Союзу [1, Преамбула] зобов'язує її дотримуватися демократичних ідей в усіх випадках захисту прав і свобод людини. Будь-які обмеження певних (підкреслено автором) прав і свобод можливі з цілями, допустимими в демократичному суспільстві. В усіх країнах-членах Європейського Союзу обмеження деяких прав і свобод людини пов'язано з суттю демократії. Сказане зобов'язує вітчизняні суди, у випадку встановлення законності обмеження прав людини, здійснювати оцінку такого обмеження на відповідність демократії. В іншому випадку, судові рішення гальмуватиме розвиток демократії в Україні.

За забезпеченням відповідності прав людини вимогам демократії слідкує наднаціональний орган, а саме Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд). Діяльність Суду спрямована на захист прав людини і її основоположних свобод, задекларованих у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [2]. Конвенція не є усталеним правовим документом. Основним фактором, який характеризує динамізм Конвенції, є використання тлумачення норм Конвенції Судом. Це підтверджується роз'ясненням, яке дав Суд: «...діяльність Суду ґрунтується на тексті Конвенції та судовій практиці, а також відображає зміни в суспільних відносинах країн Європи» [3, п.35].

Суддя ЄСПЛ Ж.-П. Коста вбачає доцільність використання прецедентної практики в такому: «...суди можуть надавати перевагу положенням Конвенції над національним законодавством у більш швидкий і гнучкий спосіб, ніж законодавець, коли це стосується скасування або внесення змін до законодавчих актів, які є несумісними з Європейською конвенцією» [4, с.13].

Про динамізм Конвенції можна стверджувати і на основі того, що Суд допускає, із плином часу, прийняття цілком інших рішень. Доказом може слугувати вислів судді ЄСПЛ В. Буткевича: «...судова практика ЄСПЛ – це все, що він прийняв більш ніж за 50 років і навіть те, від чого сам згодом відмовився» [5].

Динамізм Конвенції також видно із прецедентів, у яких йдеться про таке: «Проте Суд звертає увагу на те, що Конвенція повинна тлумачитися з точки зору умов сьогодення.

Суд не може не висловити задоволення тим фактом, що національні законодавства переважної більшості країн-членів Ради Європи одночасно з відповідними правовими актами ретельно еволюціонували в напрямі повного юридичного визнання істини» [6, п.41; 7, п.31].

Отже, з плином часу людське суспільство еволюціонує і «застарілі» прецеденти можуть бути замінені новими, які відповідають умовам сьогодення (умовам демократії). Одночасно під впливом нових рішень Суду, змінюються національні законодавства.

Ефективна імплементація європейських стандартів із прав людини, зокрема практики ЄСПЛ, у національну правову систему сприяє створенню українським законодавцем законів, які наближають Україну до повноцінної демократії, запроваджують гарантії від зловживань. В основі такого висновку лежать факти: 1) рішення ЄСПЛ ґрунтуються на демократичних принципах, тому вироблені ним стандарти відповідають обраному Україною напрямку на демократію; 2) ефективна імплементація згаданих європейських стандартів зумовлює пріоритетність прав людини, що є основною ознакою правової держави (згідно зі статтею 1 Конституції України наша держава є правовою [1]).

Помилковою є думка, що для вітчизняної системи судочинства достатньо вивчення судових справ ЄСПЛ, спрямованих проти України. Контраргументом такої позиції може слугувати наступний: коли типова справа в Україні не розглядається, то й потрібні демократичні зміни (стандарти) не торкаються

вітчизняного законодавства (еволюція європейської судової практики проходить повз вітчизняну).

Законодавчими підставами, що забезпечують можливість використовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ у вітчизняному судочинстві є:

- Конституція України, згідно якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [1, ст.9];
- Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції» [8];
- Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», згідно якого суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання Україною. [9, ст.2, 17].

Вивчення багаторічної практики Європейського суду з прав людини дало змогу авторці виділити стандарти, на які спирається цей наднаціональний орган, встановлюючи відповідальність держав-членів Ради Європи за порушення прав людини, гарантованих статтями 2 та 3 Конвенції. Згадані стандарти вироблені як самим Судом, так і використовуються ним шляхом посилання на матеріали Ради Європи, міжнародні та національні матеріали.

Структура посібника включає: тлумачення Судом статей 2 та 3 Конвенції, відповідно; стандарти розслідування за кожною згаданою статтею; аналіз особливостей оцінки Судом доказів.

Авторка сподівається, що посібник сприятиме засвоєнню стандартів Суду щодо захисту прав людини, гарантованих статтями 2 та 3 Конвенції, магістрами юридичних факультетів, практикуючими юристами, правоохоронцями та суддями.

Катерина Музичук

РОЗДІЛ 1. СТАНДАРТИ СУДУ ЩОДО МОЖЛИВОГО ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 2 КОНВЕНЦІЇ

1.1. Тлумачення Судом статті 2 Конвенції

Стаття 2 «Право на життя» втілює одне з основоположних положень Конвенції, яке гарантує право на життя та передбачає обставини, за яких може бути виправдане позбавлення життя:

«1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;*
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;*
- с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [2].*

На цю статтю в мирний час не поширюються обмеження, передбачені статтею 15 Конвенції. Обставини, за яких позбавлення життя може бути виправданим, мають бути, відповідно, чітко сформульованими. Мета і суть Конвенції як інструмента захисту кожної окремої людини вимагають того, щоб стаття 2 Конвенції інтерпретувалась та застосовувалась так, щоб передбачені в ній гарантії носили б практичний та ефективний характер [10, пп.146-147]. Або: щоб стаття 2 Конвенції тлумачилась і застосовувалась таким чином, щоб забезпечувати реальність і ефективність її гарантій [11, п.97; 12, п.35].

Розслідування, що підпадає під дію статті 2 Конвенції має бути спроможним забезпечити встановлення та покарання винних осіб [13, п.77].

Таке розслідування безпосередньо пов'язане зі статтею 3 Конвенції (про неї мова йтиме у наступному підрозділі), адже загальна юридична заборона катування та нелюдського і такого, що принижує людську гідність, поводження та покарання була б неефективною на практиці і в деяких випадках представникам держави було б можливо безкарно порушувати права тих, хто перебуває під їхнім контролем [14, п.102] (що часто призводить до порушення права на життя).

Перше речення пункту 1 статті 2 Конвенції зобов'язує державу не лише стримуватися від умисного і незаконного позбавлення життя, але й приймати відповідні міри щодо недопущення цього [15, п.36]. У своїй практиці Суд вбачає, що позитивний обов'язок держави згідно статті 2 Конвенції передбачено у її пункті 1 і він визначається двома чинниками, перший з яких покладає на державу обов'язок захищати право кожної особи на життя, тобто вимагати від держави вжиття таких заходів, які б забезпечили ефективне здійснення права на життя [16, п.79]. Наведене тлумачення Судом позитивного обов'язку держави знаходить розвиток у наступному прецеденті: «...вимагає не тільки того, щоб держава утримувалась від умисного позбавлення життя, а й уживала належних заходів для захисту життя» [17, п.32]. Життя людини має бути захищене законодавчо, тобто незаконне позбавлення життя людини має бути кримінально караним. Крім того, держава має організувати ефективну дієвість прийнятих з цього приводу законів: конкретний механізм захисту життя людини правоохоронними органами. Як уточнення сказаному, Суд деталізує тлумачення пункту 1 статті 2 Конвенції: «Це покладає на дану державу першорядний обов'язок забезпечити право на життя з допомогою введення ефективних положень кримінального права, спрямованих на те, щоб завадити здійсненню правопорушень по відношенню до людини за підтримки механізму правоохоронних органів, які приймають міри по недопущенню, придушенню та покаранню за порушення таких положень. За відповідних обставин може йти мова про більш широке розуміння прямого обов'язку влади приймати профілактичні міри об'єктивного характеру з метою захисту особи,

життю якої загрожує небезпека з причини злочинних дій іншої особи» [18, п.1403, § 36].

Другий чинник позитивного обов'язку згідно статті 2 Конвенції розглядається Судом як такий, що зобов'язує державу негайно провести ефективне розслідування кожного з випадків позбавлення життя (цей чинник розглядається як процесуальний або процедурний обов'язок держави).

Негативний обов'язок держави згідно зі статтею 2 Конвенції полягає у неможливості здійснення державою позбавлення життя окрім випадків необхідного застосування сили, передбачених у підпунктах а), б) та с) пункту 2 цієї статті (у випадках «абсолютної необхідності», не свавільно), які слугують стандартами згаданої необхідності. Варто відзначити, що підпункт а) пункту 2 статті 2 Конвенції включає самооборону чи захист інших осіб від насильства. Перелік ситуацій, визначений підпунктами а), б) та с) є вичерпним, а тому позбавлення життя особи державою в усіх інших випадках становить порушення статті 2 Конвенції.

Особи, уточнює Суд, які перебувають під вартою, знаходяться у вразливому стані і на владу покладається обов'язок захищати їх права. Держава відповідальна за будь-які ушкодження, отримані в період перебування в місцях позбавлення волі; відповідальність стає особливо актуальною, коли особа помирає [11, п.99]. Вищезгаданий обов'язок, вважає Суд, є таким, що поширюється на травми і випадки смерті, які трапилися не лише в місцях позбавлення волі, а й у місцях під виключним контролем державних органів, тому що в обох випадках події повністю чи значною мірою належать до виключного відання таких органів [19, п.211; 20, п.94].

Сферу дії прямого обов'язку, вважає Суд, необхідно розуміти таким чином, щоб вона не створювала непосильний та неспіврозмірний тягар для влади. Відповідно, не всяка можлива загроза життю означає, що влада, на вимогу Конвенції, повинна приймати оперативні міри, щоб завадити такій загрозі матеріалізуватись. Для того, щоб постало питання про безпосередній обов'язок, має бути встановлено, що влада знала чи могла б знати у відповідний

момент про існування реальної та безпосередньої загрози життю кожної конкретної людини в результаті злочинних дій третьої сторони та не змогла прийняти міри в межах своїх повноважень, яких, якщо судити відверто, можна було б очікувати з метою запобігання небезпеки [21, п.89; 18, п.116].

На думку Суду, тюремна адміністрація повинна виконати свої зобов'язання так, щоб її дії були сумісні з дотриманням прав і свобод конкретної людини. Існують міри забезпечення безпеки загального характеру, які можуть бути задіяні з метою обмеження можливості здійснення шкоди особі без порушення особистої свободи та незалежності. Потреба у прийнятті більш суворих мір у відношенні до ув'язненого чи обґрунтуванні їх застосування буде залежати від обставин конкретного випадку [21, п.89].

1.2. Стандарти розслідування за статтею 2 Конвенції

У випадку, коли особу вбито в результаті використання сили, головною метою розслідування Суд вважає забезпечення ефективного виконання національного законодавства, яке захищає право на життя. Задля досягнення такої мети форми розслідування можуть бути різними в залежності від обставин. Однак яка б з них не була застосована, органи влади мають діяти з власної ініціативи з того моменту, як певне питання привернуло їх увагу. Вони не можуть чекати на те, щоб родичі подали належну скаргу або взяли на себе відповідальність за проведення будь-якої процедури розслідування [22, п.63; 23, п.41; 24, п.86]. Відповідальність за проведення розслідування не є, на думку Суду, обов'язком досягнути результату; це обов'язок вжити заходів.

Обов'язок «вжити заходів» зобов'язує органи державної влади вжити всіх заходів для отримання доказів (наголошено автором), які стосуються справи. Сказане є стандартом у розслідуванні причини смерті або встановленні винних осіб [25, п.176; 23, п.41]. Будь-які недоліки у розслідуванні, які

підривають його здатність встановити причину смерті або відповідальну особу, розглядаються Судом як недодержання такого стандарту [12, п.42; 23, п.41].

Практика Суду деталізує, що вжиття всеможливих заходів для отримання всіх наявних доказів, які мають відношення до події, *inter alia*, включає: показання очевидців, докази експертиз і, в разі потреби, висновки розтину тіла, які надають повну і точну інформацію про тілесні ушкодження, а також результати об'єктивного аналізу медичних висновків, включно з висновками про причину смерті [26, п.130; 12, п.42].

1.3. Приклади справ Суду щодо можливого порушення статті 2 Конвенції. Оцінка Судом доказів

Приклад 1. У справі [27] 13 вересня 1998 року Віктор Трубніков був знайдений мертвим у штрафному ізоляторі, де він відбував 7-річне покарання за кримінальний злочин (вбивство). Смерть наступила від асфіксії при повішенні. Протягом 1994-95 років засуджений був тричі затриманий як особа, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння, поміщений у штрафний ізолятор. Під час другого перебування в ізоляторі засуджений наніс собі тілесні ушкодження, під час третього перебування в ізоляторі – прагнув покінчити життя самогубством. У зв'язку із спробою самогубства, Віктору Трубнікову було призначено спостереження психіатра.

13 вересня 1998 року після футбольного матчу, який відбувався за межами колонії і в якому брав участь засуджений, він був затриманий за підозрою в алкогольному сп'янінні. Його помістили до одиночної камери, де він мав знаходитися до наступного ранку. О 8 годині 20 хвилин Віктор Трубніков був знайдений мертвим, повішеним на рукаві власної сорочки. Інший рукав був прив'язаний до водостічної труби [27, пп.7-14].

Того ж вечора начальник колонії (підкреслено – *К.М.*) провів власне розслідування та перевірів 6 документів (які слугують доказами у справі):

- 1) наказ про поміщення Віктора Трубнікова у штрафний ізолятор;
- 2) звіт про здійснення правопорушення;
- 3) звіт про факт смерті Віктора Трубнікова;
- 4) звіт про місце події;
- 5) план місця події;
- 6) розтин трупа.

Спираючись на зібрані докази, начальник колонії виніс постанову про відмову у відкритті кримінальної справи за фактом смерті Віктора Трубнікова у зв'язку з відсутністю ознак злочину. В постанові він вказав, що Віктор Трубніков повісився на рукаві власної сорочки. Було наголошено на тому, що в засудженого спостерігалися синусоїдальні тенденції, зокрема, що він робив спробу покінчити життя самогубством у 1995 році [27, п.15].

До доказів у справі відносяться і такі (перелік доказів продовжуємо єдиною нумерацією):

7) 15 вересня 1998 року було проведено розтин тіла. У звіті про розтин у жовтні 1998 року констатувалось, що на носі, кисті та лікті були виявлені подряпини та синяки. Експерт визнав причиною смерті тиск на шию в момент повішення [27, п.16];

8) в усній формі батькові (Володимиру Григоровичу Трубнікову, заявнику у справі) було повідомлено, що його син здійснив самогубство. Адміністрація колонії не повідомила йому, що постанова про відмову у відкритті кримінальної справи вже винесена [27, п.17];

9) міська прокуратура міста Воронежа повідомила заявника про постанову, винесену начальником колонії про відмову у відкритті кримінальної справи і що за даних обставин постанова є законною та обґрунтованою;

10) 16 квітня 1999 року прокуратура Воронежської області повідомила заявника про відмову у відкритті кримінальної справи і запросила його 30 квітня 1999 року ознайомитись із матеріалами справи за фактом смерті його сина;

11) цього ж дня прокурор був відсутній і заявник не мав змоги ознайомитись зі справою;

12) 26 червня 1999 року заявник отримав копію постанови начальника колонії від 13 вересня 1998 року;

13) 2 жовтня 2000 року Россошанський районний суд Воронежської області відмовив заявнику у відкритті кримінальної справи, посилаючись на те, що відкриття кримінальної справи підвідомче прокуратурі [27, пп.19-23];

14) 20 березня 2002 року Россошанський районний суд, до якого звернувся заявник із заявою про визнання незаконної постанови начальника колонії про відмову у відкритті кримінальної справи, припинив розгляд скарги, так як 5 лютого 2002 року прокуратура Воронежської області відмінила оскаржувану постанову і почала кримінальне розслідування [27, п.24];

15) у червні 2002 року було проведено дві експертизи. По-перше, було призначено повторний розтин тіла. По-друге, інша група експертів провела посмертну експертизу щодо психіатричного та психологічного стану Віктора Трубнікова. Результати розтину в основному були ті самі, як і при першому розтині: смерть настала від механічної асфіксії (удушення); середній рівень алкогольної інтоксикації в момент смерті; не було схильності до самогубства з причини тривалого чи короткотермінового психіатричного розладу; перебування під впливом алкогольного сп'яніння могло спонукати до здійснення самогубства [27, пп.27-30];

16) опитані свідки, які дали наступні покази:

(I) шість офіцерів, які знаходилися на чергуванні під час повернення Віктора Трубнікова в колонію після футбольного матчу, свідчили, що він був п'яний та вів себе агресивно. Тому його довелось помістити до штрафного ізолятора. Вони всі заявили, що до нього не застосовувалась сила;

(II) двоє засуджених, які були на футбольному матчі, свідчили, що Віктор Трубніков перебував у стані алкогольного сп'яніння і що на цій підставі його зупинили правоохоронці при вході в колонію. Вони заявили, що не було загроз, сила не була застосована;

(III) троє інших засуджених, які добре знали Віктора Трубнікова, свідчили, що у нього були добрі відносини з іншими засудженими та охоронцями, і що між ним та адміністрацією колонії не було конфлікту;

(IV) 6 офіцерів, які чергували у штрафному ізоляторі, коли Віктор Трубніков помер, свідчили, що його помістили в ізолятор в 7.30 вечора, а приблизно о 8.15 вечора його знайшли мертвим. За їх словами, вони надали першу допомогу, але було вже пізно;

(V) засуджені Л. та М. свідчили, що вони були поміщені до сусідніх камер від камери, де знаходився Віктор Трубніков. М. заявив, що спочатку вони спілкувалися через стіну, але потім Віктор Трубніков затих. Ніхто з них не чув ніяких шумів чи криків;

(VI) два офіцери свідчили, що вони були свідками попередньої спроби Віктора Трубнікова здійснити самогубство у 1995 році та надавали йому допомогу. На їх думку, ця спроба не була справжнім самогубством і не відображала бажання померти, а швидше спроба привернути до себе увагу та продемонструвати свою незалежність;

(VII) пані К., психіатр, яка спостерігала за Віктором Трубніковим, свідчила, що його перша спроба самогубства була демонстративна і не відображала бажання померти. Вона також вважає, що швидше за все, він збирався здійснити ще одну спробу, також демонстративну, без смертельного результату, і що ймовірність такої поведінки зростає у зв'язку з алкогольним сп'янінням [27, п.30].

Проводячи оцінку наявних доказів, зокрема, медичних, Суд прагнув з'ясувати чи здатна держава-відповідач захистити право заявника на життя і невідповідність процедурним обов'язкам держави, передбаченим статтею 2 Конвенції, провести ефективно та таке, що відповідає вимогам розслідування інциденту. Медичні документи, надані Урядом стосовно стану Віктора Трубнікова містили такі копії:

17) 13 липня 1993 року після арешту Віктор Трубніков був обстежений психіатром і визнаний здоровим;

18) 10 вересня 1994 року тест на наявність спиртного показав, що Віктор Трубніков перебував у стані алкогольного сп'яніння. Його помістили в штрафний ізолятор;

19) 21 березня 1995 року тест на наявність спиртного показав, що Віктор Трубніков перебував в стані алкогольного сп'яніння. Його помістили в штрафний ізолятор, де він наніс собі ушкодження, як вказано у звіті: «Протестуючи проти поміщення в штрафний ізолятор Віктор Трубніков наніс 3 горизонтальні порізи на своєму животі: розміри 10x2 см, 8x2 см та 6x1 см, глибина кожного порізу складає 1,5 см. Незначна кровотеча»;

20) з 21 по 27.03.1995 року Віктор Трубніков перебував у медичному блоці та проходив лікування у зв'язку з його пораненнями;

21) 22 червня 1995 року тест на наявність спиртного показав, що Віктор Трубніков перебував в стані алкогольного сп'яніння. Його помістили у штрафний ізолятор, де він зробив спробу повіситися, як вказано у звіті: «Терміновий виклик у зв'язку із спробою самогубства. Віктор Трубніков перебував у камері 22, прагнув повіситися, використовуючи мотузку прикріплену до водостічної труби. Потребує консультації психіатра»[27, пп.34-38];

22) після цього інциденту Віктор Трубніков оглядався психіатром, пані К., яка зробила наступні записи в документах. 23 червня 1995 року: «Скарги на депресію, відсутність бажання жити, слабкість, безсоння, дратливість. Психологічно стабільний. Йде на контакт. Орієнтується в просторі і часі, адекватно реагує на себе як особу. В цілому, перебуває в пригніченому стані. Мислить послідовно. Пам'ять та розум без погіршень. Під час обстеження чіткі психіатричні симптоми не виявлені. Діагноз: короткочасна депресивна реакція: спроба самогубства. (i) [назначені ліки]; (ii) психотерапія»;

23) 24 (29) червня 1995 року: «Усвідомлює. Йде на контакт. Пригнічений. Мислить послідовно. Демонстративна поведінка. Пояснюючи спробу самогубства каже, що "ситий по горло таким життям". Відношення до спроби самогубства не самокритичне. Пам'ять та розум без порушень.

Патологічний психіатричний стан не спостерігається. Діагноз: короткочасна депресивна реакція. Спроба самогубства. Фіксація поведінки. Продовжити лікування»;

24) 30 червня 1995 року: «Немає скарг. Врівноважений, позитивний настрій. Займається спортом. Мислить послідовно. Пам'ять та розум без порушень. Під час обстеження чіткі психіатричні симптоми не виявлені. Самокритично відноситься до спроби самогубства. Прописана раціональна психотерапія. Наступний візит призначено на 25 грудня 1995 року»;

25) 25 грудня 1995 року: «Немає скарг. Врівноважений. Мислить послідовно. Самокритичне відношення до спроби самогубства, здійсненої в минулому. Пам'ять та розум без порушень. Демонстративна поведінка. Діагноз: гіпостенічна форма неврастенії. Наступний візит призначено на 25 червня 1996 року»;

26) 25 червня 1996 року: «Скарги на депресію, слабкість, безсоння, нездатність працювати. Мислить послідовно. Пам'ять і розум без порушень. Під час обстеження чіткі психіатричні симптоми не виявлені. Діагноз: гіпостенічна форма неврастенії»;

27) 25 грудня 1996 року: «Скарг немає. Врівноважений. Міркує послідовно. Самокритичне відношення до спроби самогубства, здійсненої в минулому. Пам'ять і розум без порушень. Демонстративна поведінка. Діагноз: гіпостенічна форма неврастенії. Наступний візит призначено на 25 червня 1997 року»;

28) 25 грудня 1997 року: «Настрій змінний. Міркує послідовно. Самокритичне відношення до спроби самогубства, здійсненої у минулому. Під час обстеження чіткі психіатричні симптоми не виявлені. Діагноз: гіпостенічна форма неврастенії. Наступний візит призначено на 25 грудня 1997 року»;

29) 25 грудня 1997 року: «Скарги на депресію, слабкість, безсоння, подразливість. Чітких психіатричних синдромів не виявлено. Подавлений. Наступний візит призначено 25 червня 1997 року»;

30) наступний запис датовано 25 червня 1997 року, хоча він слідує відразу за вищевказаним записом від 25 грудня 1997 року: «Стан покращився. Настрій стабілізувався. Міркує послідовно. Пам'ять і розум без порушень. Під час обстежень чіткі психіатричні симптоми не виявлено. Діагноз: той самий. Наступний візит призначено на 25 грудня 1998 року»;

31) наступний запис датовано 17 лютого 1997 року, хоча він слідує відразу за вищевказаним записом від 25 червня 1997 року: «Немає скарг. Врівноважений, пригнічений. Чітких психіатричних симптомів не виявлено. Діагноз: пригнічена реакція. Спроба самогубства в минулому. Під час обстеження немає скарг. [Фіксація]. Наступний візит призначено на 17 серпня 1998 року. Раціональна психотерапія»;

32) 8 серпня 1998 року психологічний тест виявив, серед іншого, потенціальний психіатричний стан, тенденції до імпульсивних реакцій і, можливо, тенденцію до конфліктів з іншими»;

33) останній запис про стан Віктора Трубнікова при житті був зроблений 17 серпня 1998 року: «Скарги на депресію, слабкість, безсоння, подразливість. Йде на контакт. Орієнтація правильна. Пригнічений. Міркує послідовно. Під час обстеження чітких психіатричних симптомів не виявлено. Немає суїцидальних думок. Діагноз: короткотерміновий депресивний синдром. Наступний візит призначено на [нечітко]»;

34) 20 лютого 2002 року видана довідка про те, що Віктор Трубніков перебував під постійним наглядом психіатра, з діагнозом: страждаючий неврастенією і психопатичним станом з депресивними реакціями [27, pp.39-42].

Для того, щоб з'ясувати стан здоров'я Віктора Трубнікова до його смерті та проаналізувати адекватність медичного спостереження, Суд вимагав від Уряду надання оригіналів медичних документів. Потреба в оригіналах була викликана низкою причин. Серед них: із наданих документів не зрозуміло, чи це фотокопії документів, чи виписок з них, бо низька якість фотокопій; виводжена хронологія документів; відсутня нумерація сторінок; неможливість

прослідкувати послідовність документів; не зрозуміло хто і коли видавав медичні документи [27, пп.50-52].

Уряд не надав Суду оригіналів документів, мотивуючи це питанням безпеки вивозу документів із архіву колонії, у зв'язку з чим Суд вирішив розглянути справу по суті [27, п.53]. Рішення Суду ґрунтувалось на п.1(а) статті 38 Конвенції:

«1. Якщо Суд оголошує скаргу прийнятною, він:

а) продовжує розгляд справи за участю представників зацікавлених сторін і, якщо це необхідно, здійснює дослідження обставин справи для ефективного проведення якого зацікавлені держави створюють усі необхідні умови ...» [2].

Згідно статті 34 Конвенції, дієвість системи індивідуальних скарг, вважає Суд, вимагає від держав надати усі необхідні засоби для належного та ефективного розгляду заяв [28, п.70]. Це необхідно ще й тому, що тільки Держава має доступ до певної інформації, якою володіє лише вона, і це може призвести до обґрунтованості звинувачень, на які посилається заявник. У кінцевому результаті Суд стверджує про невиконання державою своїх зобов'язань за п. 1(а) статті 38 Конвенції, як це мало місце у його практиці у справі [29, пп.60, 70] та справі [30, п.266], де мало місце зволікання у наданні інформації.

Спираючись на існуючі докази Суд досліджує питання: чи знала адміністрація колонії або чи повинна була знати, що Віктор Трубніков представляє реальний та безпосередній ризик самогубства і, якщо так, то чи зробила вона все можливе, щоб не допустити цього ризику [27, п.71].

На думку Суду, стан Віктора Трубнікова не був на стільки серйозним, щоб потребував рішення суду на примусове психіатричне лікування; не було явних психіатричних симптомів навіть після спроби самогубства у 1995 році. Вони демонстрували стурбованість особи та поведінкові відхилення, що не відповідало рівню психічного захворювання (у порівнянні із справою [21, пп.94-96]). Не було встановлено, що поведінка Віктора Трубнікова асоціювалась з небезпечним психіатричним станом. Ні психіатр, ні інші особи,

що спостерігали за ним, не припускали, що Віктор Трубніков вдасться до самогубства чи нанесе собі ушкодження в майбутньому.

Отже, немає офіційного підтвердження того, що адміністрація колонії знала про безпосередню загрозу життю Віктора Трубнікова [27, пп.71-75]. Із цих самих причин, вважає Суд, адміністрація колонії не могла передбачати прагнення Віктора Трубнікова повіситись. Не вбачає Суд і упущення з боку керівництва колонії в забезпеченні медичною допомогою чи в здійсненні контролю за психічним та емоційним станом Віктора Трубнікова протягом усього періоду його ув'язнення [27, пп.75-76].

Хоча дисциплінарне покарання у поєднанні з алкогольним сп'янінням посилюють ризик стану ув'язненого, факт доступу ув'язненого до спиртного викликає в Суду стурбованість; проте цього проступку недостатньо щоб покласти повну відповідальність на національні органи влади за порушення статті 2 Конвенції [27, пп.77-79].

Попри сказане, Суд звертає увагу на дотримання державою процедурного зобов'язання, яке передбачає проведення ефективного розслідування.

Заявник наводить докази неефективного розслідування: 1) воно не було негайне (Віктор Трубніков помер 13 вересня 1998 року, а кримінальне розслідування було завершено лише 2 лютого 2002 року), як того вимагає критерій розумної негайності проведення розслідування; 2) на свідків чинився тиск, адже вони напряду залежали від адміністрації колонії (були співробітниками колонії; засуджені, які продовжують відбувати покарання; медперсонал колонії); 3) існує суперечливість між звітом психіатра та посмертною судово-медичною експертизою (окремі докази не могли бути зібрані у зв'язку із тривалим періодом між смертю та експертизою психологічного та психіатричного стану Віктора Трубнікова); 4) порушено вимогу публічності (початкове розслідування не було відкритим: сім'я не знала про відмову у відкритті кримінальної справи, нікого з родини не залучили до розслідування і не проінформували про нього) [27, пп.80-83].

У випадку смерті при обставинах, за які потенційно несе відповідальність держава, вважає Суд, стаття 2 передбачає обов'язок держави забезпечити адекватну реакцію – на судовому чи не судовому рівні – так, щоб врахувати належним чином законодавчі та адміністративні межі, встановлені з метою гарантії права на життя, і не допустити порушення цього права та карати за них [31, п.92; 32, п.54; 27, п.85].

Спираючись на свою практику, Суд визнає, що відповідальні за розслідування мають бути незалежні від осіб, причетних до подій [33, п.90; 34, п.51; 35, пп.90,94-95]: не допускається не тільки ієрархічний та інституційний зв'язок; має бути практична незалежність [32, п.91]. Серед причин, які потребують незалежності відповідальних за розслідування осіб від причетних до подій, Суд посилається на те, що інтерпретуючи статтю 2, на практиці реальні обставини смерті, доступні або мають бути доступні лише державним органам чи посадовим особам [27, п.87].

Серед мінімальних стандартів ефективності розслідування державою Суд виділяє незалежне та безпристрасне офіційне розслідування: воно має бути терміновим, незалежним, ініційоване з власної ініціативи. Тільки за таких умов можна встановити обставини, за яких відбувся інцидент, та будь-які упущення. До того ж, визначити причетні до справи державні органи чи посадові особи. Вимога громадського контролю також застосовна [36, пп.88, 91-92; 37, пп.81-82; 38, п.120; 39, п.114; 10, п.161; 40, пп.106-107; 41, п.63; 42, п.148; 27, п.88].

Попри погляди на загальні стандарти розслідування за статтею 2, Суд нагадує, що процедурні обов'язки включають обов'язок держави проводити розслідування смерті Віктора Трубнікова, який перебував у колонії під відповідальністю органів влади. Розслідування має з'ясувати причину смерті (щоб виключити нещасний випадок чи непередбачене вбивство) або, перевірити, якщо було самогубство, чи відповідальні органи влади за нездатність не допустити його (спираючись на згадані стандарти розслідування) [27, п.89].

Здійснюючи оцінку вищенаведених у справі доказів, Суд робить висновок про неефективність початкового розслідування:

1) початкове розслідування смерті було проведене своєчасно протягом 7 днів після інциденту;

2) розслідування не було незалежне, оскільки органом розслідування виступав начальник колонії, причетний до події;

3) у розслідуванні не приділялась увага питанню про можливу відповідальність адміністрації колонії, а лише констатовано факт смерті в результаті повішення;

4) розслідування не відповідало вимозі громадського контролю (сім'ю не інформували про офіційну відмову у відкритті кримінальної справи; місцевий суд встановив, що розслідування проведене недостатньо і визнав незаконним рішення про відмову у відкритті кримінальної справи) [27, п.89-90].

Іншим кроком у розгляді справи про смерть ув'язненого Віктора Трубнікова Суд досліджує докази розслідування 2002 року, дотримуючись вищезгаданих вимог:

1) розслідування почалось лише через 3 роки, (після того, як скарга була направлена Судом державі-відповідачеві), що не відповідає вимозі термінового розслідування (особливо у справах, пов'язаних із смертю). Недотримання терміновості, вважає Суд, негативно впливає на кількість та якість доступних доказів, порушує належний порядок розслідування, викликає сумнів у добросовісності прагнень розслідування, збільшує час страждань членів сім'ї [43, п.86]. До того ж, така суттєва затримка демонструє як нездатність влади діяти за власною ініціативою, так і порушує вимоги терміновості та належного порядку розслідування [27, п.92];

2) порушено вимогу публічної відповідальності: заявник та члени сім'ї були повністю усунені від розслідування, а умови їх допуску до матеріалів справи не були визначені. Їх не інформували та не консультували щодо доказів та свідків, включаючи призначення експертів для проведення посмертної психологічної та психіатричної експертиз, щоб вони могли взяти участь у

інструктуванні експертів. Заявник не отримав інформації про хід розслідування і, коли воно було припинено 10 жовтня 1992 року, його повідомили про це лише через 5 місяців [27, п.93].

Хоча органи влади, вважає Суд, здійснили ряд важливих кроків (опитування основних свідків, призначення експертів для проведення посмертної психологічної та психіатричної експертизи), щоб встановити реальні обставини справи, все ж розслідування не відповідало мінімальним стандартам ефективності розслідування: негайність, належний порядок, ініціатива з боку влади, громадський контроль. Було порушено пункт 1 статті 2 Конвенції [27, п.95].

Приклад 2. У справі [44] 8 березня 2001 року о 9.20 М. Бекер позбавив себе життя, вистріливши собі в голову в казармі, де він розташовувався. Черговий офіцер, який прибув на місце події о 9.30 помітив, що п. Бекер ще живий і відправив його до санітарного пункту каретою швидкої допомоги.

Того ж дня слідчий військової прокуратури провів огляд приміщення казарми, намалював його план-схему, опитав кількох товаришів по службі п. Бекера і задокументував їх свідчення.

Доказами у справі були:

1. На деякій відстані від загиблого було знайдено пістолет, але на малюнку його точне місце зазначено не було. Пістолет був на бойовому зводі, з нього було зроблено 2 постріли, а під час третьої спроби він дав осічку. Було знайдено дві гільзи та дві кулі, – одна з яких деформована.

2. Пістолет належав експерту-сержанту (далі – сержанту) Т.Й., який залишив його у сусідньому приміщенні казарми.

3. За документами слідчого, загиблий дістав цей пістолет, збивши палицею замок із шафки [44, п.10].

4. Інший сержант М.А. заявив слідчому, що попередню ніч п. Бекер ночував у його будинку, був напідпитку і в збудженому стані. Тому він забрав у п. Бекера його пістолет і сховав у своєму будинку. Прокинувшись вранці, він побачив, що п. Бекер вже пішов з дому. Пізніше він зустрів п. Бекера в

ресторані, де той пиячив. Потім обидва пішли до казарми, де п. Бекер безуспішно просив у сержанта Т.Й. ключ від шафки. Пістолет сержанта Т.Й. залишився в його шафці [44, п.11].

5. Сержант М.А. повідомив, що між 9.10 і 9.15 ранку, коли він перевдягався перед своєю шафкою, п. Бекер цікавився у нього де шафка сержанта Т.Й.

6. Пізніше сержант М.К. почув звуки, які лунали нібито з того місця, де була шафка п. Бекера.

7. Через 20-30 секунд сержант М.К. почув 2 постріли зі спальні приміщення казарми. Прийшовши туди він побачив п. Бекера на підлозі, з голови якого текла кров [44, п.12].

8. Слідчий опитав 4-х сержантів (їх потім опитав військовий прокурор), які заявили, що лежали у ліжках, коли до казарми о 9:15 ранку зайшов п. Бекер і попросив їх встати і почати працювати. Сержанти відповіли, що їм на чергування об 11 годині ранку.

9. Коли п. Бекер вийшов із спального приміщення казарми, вони почули шурхіт з коридору, де розташовувалися шафки. Далі п. Бекер знову зайшов до спальні з пістолетом. Вони почули, як п. Бекер зняв пістолет із запобіжника і два постріли один за одним (з перервою в одну секунду).

10. Лише один сержант бачив, як застрелився п. Бекер.

11. Ніхто із сержантів не чув ні сварки, не бачив ні чужих, ні когось іншого [44, п.13].

12. Кілька колег п. Бекера повідомили прокурора, що протягом останніх місяців п. Бекер був у поганому настрої і пиячив. Причиною було те, що мати його була проти їхнього шлюбу [44, п.14].

13. Лише один сержант С.Ю. серед присутніх спальні заявив, як застрелився п. Бекер: один постріл правою рукою у праву скроню.

14. Військовому прокурору сержант С.Ю. сказав, що точно не пам'ятає про кількість пострілів, бо був у шокованому стані. Крім того, він додав, що був

за 5 метрів від п. Бекера, але моменту пострілу собі в голову не бачив, бо п. Бекер закривав обличчя руками [44, п.15].

15. Слідчий поліції на прохання військових допомогти у розслідуванні і провести попередній огляд тіла п. Бекера, смерть якого настала по дорозі до шпиталю, склав звіт того ж дня.

16. Офіційне упізнання тіла п. Бекера було виконано його колегою, сержантом М.А. [44, п.16].

17. Прокурор і лікар оглянули одяг п. Бекера і не виявили на ньому отворів від куль чи інших слідів. Вони побачили вхідний отвір кулі на лівій скроні, а вихідний – на правій.

18. Лікар зробив висновок, що постріл був з близької відстані (але не впритул), бо слідів пороху чи опіків навколо вхідного кульового отвору не було [44, п.17].

19. І лікар, і прокурор відчули запах алкоголю від тіла п. Бекера.

20. Вживання алкоголю підтвердив сержант М.А. прокурору і лікарю.

21. А ще сержант М.А. повідомив прокурора і лікаря, що п. Бекер правша і на навчаннях і стрільбах стріляв правою рукою [44, п.18].

22. Лікар обгорнув кисті рук п. Бекера плівкою, щоб пізніше зняти з них мазки та сліди під нігтями. Потім труп відправили до шпиталю, де того ж дня було проведено розтин [44, п.19].

23. Лікар-патологоанатом не знайшов слідів пороху навколо вхідного кульового отвору і зробив висновок, що постріл було виконано впритул. Вхідний отвір розташовувався на 2 сантиметри вище лівої брови, а вихідний – поряд з правим вухом. Всередині вхідного отвору були спалені і не спалені частки пороху [44, п.20].

24. Аналіз крові не показав присутності алкоголю, а причиною смерті було визнано враження мозку.

Патологоанатом також зняв мазки з кистей рук п. Бекера для експертизи і виявив сліди пороху на зовнішній стороні правої кисті померлого [44, п.21].

25. 10 березня 2001 року слідчий військової прокуратури закінчив своє розслідування. Він констатував, що п. Бекер «позбавив себе життя внаслідок приступу депресії» [44, п.22].

26. Лейтенант, безпосередній начальник п. Бекера засвідчив, що п. Бекер був відмінний солдат і що він не мав жодних психологічних проблем [44, п.23].

27. Один із заявників, брат п. Бекера, Озур Бекер (іншими заявниками були матір, ще один брат і сестра загиблого) звернувся до військової прокуратури з проханням надати йому копії документів слідчої справи у зв'язку з тим, що його сім'ї «здалися підозрілими обставини смерті п. Бекера» [44, п.24].

28. 12 квітня 2001 року адвокат заявників звернувся до військового прокурора із письмовим зверненням надати сім'ї загиблого інформацію і допустити до слідства [44, п.25].

29. 9 січня 2002 року адвокат заявників письмово звернувся до Міністерства оборони з проханням надати інформацію про проведене слідство. Однак ні йому, ні сім'ї загиблого не було надано жодної інформації чи документів з матеріалів слідства.

30. Адвокат заявляв Міністерству оборони, що на мобільний телефон загиблого було зроблено кілька анонімних дзвінків, у яких особи, що телефонували стверджували, що п. Бекера було вбито. Він настоював, що відсутність доступу до інформації про слідство посилює переконання сім'ї, що п. Бекер був убитий [44, п.26].

31. Військовий прокурор відповів на лист адвоката від 30 січня 2002 року, долучивши копію звіту про розтин тіла і заявив, що слідчі дії ще тривають [44, п.27].

32. 8 листопада 2002 року військовий прокурор видав постанову про закриття слідства на основі висновку, що п. Бекер вистрілив собі у «праву скроню з близької відстані, тому що його мати була проти шлюбу з подругою» [44, п.28].

33. Висновок військового прокурора базується на записах померлого, знайденого серед особистих речей, які нагадують передсмертну записку [44, п.29].

34. 9 грудня 2002 року заявники оскаржили постанову військового прокурора. Підстави оскарження:

а) сліди пороху були на правій кисті п. Бекера, хоча кульовий отвір був на лівій стороні його голови;

б) людина не могла, ймовірно, вистрілити правою рукою у ліву скроню;

в) слідством не встановлено відстань між пістолетом і тілом загиблого;

г) військова прокуратура не провела розслідування протилежних заяв військовослужбовців, які стали свідками цього інциденту [44, п.30].

35. 16 грудня 2002 року військовий суд відхилив скаргу заявників, вважаючи, що усі необхідні слідчі дії уже виконано [44, п.31].

36. 18 березня 2003 року заявники звернулися письмово до військової прокуратури з проханням поновити розслідування цієї справи. Серед аргументів та клопотань, згаданих вище, були:

а) потреба у надісланні матеріалів справи до Інституту судової медицини, щоб отримати точну інформацію з точки зору спеціалістів щодо того, що п. Бекер вистрілив правою рукою у ліву скроню;

б) пістолет, використаний під час цього інциденту, був напівавтоматичною зброєю, тобто для кожного пострілу треба було натиснути на курок, і, в такому разі п. Бекер не міг вистрелити у себе вдруге після того, як куля вийшла з його голови;

в) пістолет лежав на бойовому зводі і, як було встановлено, сталася осічка, коли з нього була спроба вистрелити утретє;

г) відкрити слідство проти осіб, які не забезпечили його належного психологічного стану;

д) відбитки пальців не було знято ні з самого пістолету, ні з палиці, якою нібито було збито замок, ні з самого замка з метою встановлення наявності відбитків пальців п. Бекера [44, пп.32-34].

37. Заявники не отримали жодної відповіді щодо розгляду їхньої заяви про поновлення слідства [44, п.35].

Суд спершу встановлює, чи уряд держави несе обов'язок надати правдоподібне пояснення випадку смерті п. Бекера.

П. Бекера було знайдено мертвим у військовій казармі, і усі свідки цього інциденту були військовослужбовцями. Слідство було проведено військовими органами, і сім'ї загиблого не дозволили брати участь у розслідуванні. Таким чином, тільки військові органи мали засоби для встановлення причин смерті і, в разі потреби, встановлення і покарання винних. З цього слідує, що держава-відповідач несе відповідальність за надання правдивого пояснення смерті п. Бекера, яка сталася у приміщенні, що перебуває під контролем її військових представників [44, п.43].

Суд звернувся до слідства, проведеного органами військової влади, і висновків, зроблених ними. Повідомляючи Уряд про отримання даної заяви, Суд керується фактами, викладеними заявниками, мав можливість сформулювати низку конкретних запитань стосовно того способу, в який військові органи провели своє розслідування і дійшли висновку щодо самогубства п. Бекера [44, п.44].

Суд вбачає, що слідство не пояснює ряд фактів:

- 1) спробу третього пострілу;
- 2) постріл правою рукою у ліву скроню;
- 3) пістолет іншого військового, з якого було здійснено постріли, не перевірили на відбитки пальців і не досліджено шафку, з якої нібито взято пістолет, на відбитки пальців;
- 4) 4 експерти-сержанти, присутні в приміщенні, коли п. Бекер нібито застрелився, і які заявляють, що не бачили інциденту. Слідчі не зробили спроби здійснити тиск на цих експертів-сержантів з метою з'ясування істини;
- 5) органи військової влади не надали жодної інформації (крім копії звіту про розтин тіла) та інших документів. Їм також було заборонено доступ до

слідства, незважаючи на численні спроби членів сім'ї та їхнього адвоката. Це позбавило заявників можливості захистити свої законні інтереси [44, пп.45-48].

Суд вважає, що розслідування, проведене на національному рівні, є очевидно неадекватним і залишило без відповіді багато очевидних запитань щодо самогубства п. Бекера [44, п.51].

... мало місце порушення статті 2 Конвенції стосовно смерті п. Бекера [44, п.54].

Запитання для самоконтролю

1. Які обов'язки покладає на державу-члена Ради Європи стаття 2 Конвенції?
2. Перерахуйте стандарти можливого здійснення державою позбавлення життя.
3. У чому полягає загальний стандарт розслідування смерті за статтею 2 Конвенції?
4. В яких випадках надані державою докази вважаються Судом як недодержання стандарту розслідування за статтею 2 Конвенції?
5. Які докази, на думку Суду, держава має отримати із розслідування факту смерті за статтею 2 Конвенції?

Завдання для самостійної роботи

1. Які з пронумерованих доказів (Приклад 1), вважає Суд, вказують на неефективність розслідування справи?
2. Які стандарти у прикладі 1 Суд застосовує до осіб, причетних до розслідування смерті за статтею 2 Конвенції?

3. Із прикладу 1 встановіть, у чому полягають мінімальні стандарти ефективності розслідування смерті за статтею 2 Конвенції?
4. На які стандарти спирається Суд, визначаючи процедурні обов'язки держави у розслідуванні причин смерті ув'язненого?
5. Які недоліки, на думку Суду, вказують на неефективність розслідування у справі, відображеній прикладом 2?
6. Які мінімальні стандарти ефективності розслідування порушені у справі, яка розглядається у прикладі 2?
7. Які підстави дають змогу Суду стверджувати, що у справі [44] мало місце порушення статті 2 Конвенції стосовно смерті пана Бекера?

РОЗДІЛ 2. СТАНДАРТИ СУДУ ЩОДО МОЖЛИВОГО ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 КОНВЕНЦІЇ

2.1. Тлумачення Судом статті 3 Конвенції

Стаття 3 «Заборона катування» (як і стаття 2) Конвенції втілює в собі одну із основоположних цінностей демократичного суспільства:

«Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню»[2].

Навіть за найскладніших обставин, таких як боротьба з тероризмом та організованою злочинністю, Конвенція категорично забороняє будь-яке катування або нелюдське поводження чи таке, що принижує людську гідність, поводження або покарання [45, п.62; 46, п.95; 47, п.81; 14, п.93; 48, п.44]. Розслідування, що підпадає під дію цієї статті має бути спроможним забезпечити встановлення та покарання винних осіб. В іншому випадку загальна юридична заборона катування чи нелюдського і такого, що принижує людську гідність, поводження та покарання була б неефективною на практиці і в деяких випадках представникам держави було б можливо фактично безкарно порушувати права тих, хто перебуває під їхнім контролем [14, п.102].

На відміну від інших положень Конвенції, формулювання статті 3 є абсолютним без будь-яких винятків чи умов, і відповідно до статті 15 Конвенції не допускає можливості відступу від зобов'язань [49, п.79; 50, п.66].

Суд вважає, що загалом відповідальність за дії, заборонені статтею 3 Конвенції покладається на Договірну Сторону лише тоді, коли вони вчинені особами, які виконують публічні функції. Далі Суд доводить, що зобов'язання Високих Договірних Сторін за статтею 1 Конвенції гарантувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, передбачені Конвенцією, взяте у поєднанні з вимогами статті 3, означає, що вони повинні вжити належних заходів з метою недопущення катування або нелюдського чи такого,

що принижує гідність, поводження або покарання стосовно вищевказаних осіб ще й з точки зору приватних осіб [51, пп.50-51; 50, п.67].

На думку Суду, а також з огляду на характер права, що охороняється статтею 3 Конвенції, для заявника достатньо показати, що органи влади не зробили всього, що розумно очікується від них, для запобігання реального та прямого ризику його фізичної недоторканості, про який вони знали чи повинні були знати. Мова йде про питання, відповідь на яке залежить від сукупності обставин справи, яка розглядається [21, пп.110-115; 50, п.70].

Нелюдське поводження підпадає під дію статті 3 Конвенції, якщо досягнуто певного мінімального рівня жорстокості. Оцінка такого мінімального рівня є відносною, вона залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість поводження, його фізичні та психологічні наслідки, а в деяких випадках враховується стать, вік і стан здоров'я потерпілого [52, п.162]. Встановлюючи, чи є поводження таким, що «принижує» гідність у розумінні статті 3 Конвенції, Суд братиме до уваги, чи було його метою принизити і образити відповідну особу і чи позначилися його наслідки несприятливо на її особистості такою мірою, що є несумісною з вимогами статті 3. Навіть відсутність такої мети не може переконливо виключити констатацію порушення цього положення [53, пп.67-68].

По відношенню до особи, позбавленої волі, застосування фізичної сили, без крайньої на те необхідності, що виникла у зв'язку з її поведінкою, принижує людську гідність та, в принципі, становить порушення права, передбаченого статтею 3 Конвенції [54, пп.119-120; 55, п.44]. Тому Суд зазначає, що органи влади зобов'язані забезпечити захист фізичної недоторканості осіб, які перебувають під вартою, і що при оцінюванні доказів він, як правило, послуговується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом» [52, п.161]. Дотримуючись цього критерію, Суд вважає, що особу, яка перебуває під вартою, було піддано катуванню або нелюдському поводженню, якщо є «переконливі чіткі і узгоджені висновки чи схожі неспростовні презумпції факту» [52, п.161; 57, п.57; 55, п.45; 11, п.100].

Стверджуючи про неспростовні (або, обґрунтовані) презумпції факту, Суд має на увазі те, що в особи, яка перебуває під вартою, з'явилися тілесні ушкодження. Тягар доведення того, чому з'явилися тілесні ушкодження в ув'язненого, Суд покладає на органи державної влади [56, п.34; 11, п.100]. У зв'язку з тим, що вся або частина інформації про подію у справі відома виключно органам влади [57, п.57], бо особи, узяті під варту, перебувають під контролем держави, то саме вони мають дати повне достатнє пояснення того, яким чином було завдано таких ушкоджень [56, п.34; 11, п.100], тобто з'явилися відповідні обґрунтовані презумпції факту [57, п.57].

2.2. Стандарти розслідування за статтею 3 Конвенції

Якщо особа заявляє небезпідставну скаргу про те, що вона зазнала надзвичайно поганого поводження з боку правоохоронців, вказуючи на порушення статті 3 Конвенції, це положення, взяте у поєднанні із загальним обов'язком держав за статтею 1 Конвенції «гарантувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в ... Конвенції», за своїм змістом вимагає проведення ефективного офіційного розслідування, що здатне забезпечити встановлення і покарання винних осіб [14, п.102: 54, п.131; 57, п.64].

Стандартом ефективного розслідування є вищезгадані «мінімальні критерії ефективності». До них Суд включає вимогу того, що таке розслідування має бути незалежним, безстороннім, бути предметом прискіпливої уваги з боку громадськості, і при цьому компетентні органи повинні діяти зі зразковою сумлінністю та оперативністю [58, пп.208-213; 57, п.64]. Варто зазначити, що «безсторонність» розслідування слідчого аналогічна «безсторонності» судді в справі, а тому оцінюється двома критеріями: перший полягає у визначенні особистого переконання слідчого у конкретній справі, а

другий – у з'ясуванні того, чи забезпечував слідчий достатні гарантії для виключення будь-якого розумного сумніву з цього приводу [59, п.97].

У справах про жорстоке поводження погляди Суду стосовно збору доказів закликають влади до ретельності у розслідуванні. Ретельність включає добросовісність у розслідуванні події, не допущення поспішності, необґрунтованості у висновках як підставу у своїх рішеннях [14, п.103; 13, п.78]. Крім того, органи влади повинні прикласти максимум зусиль для отримання всіх наявних доказів у справі, які торкаються події, включаючи показання очевидців та експертних висновків [60, п.104; 61, п.89; 13, п.78]. Суттєвим, на думку Суду, є з'ясування постійних суперечностей у наявних доказах.

Для з'ясування існуючих суперечностей у доказах Суд дотримується таких процесуальних кроків:

- 1) допитати усіх свідків та осіб, які брали участь у події, причому при першій нагоді після того, як заявником була подана скарга про жорстоке поводження;
- 2) зосередитись на порівнянні версій події щодо обох сторін (обвинуваченої та потерпілої) [13, п.81].

До числа всіх наявних доказів, які мають відношення до події, Суд відносить, окрім вищезгаданих, ще і, в разі потреби, висновки розтину тіла, які надають повну і точну інформацію про тілесні ушкодження, а також результати об'єктивного аналізу медичних висновків, включно з висновками про причину смерті [26, п.130; 12, п.42].

У випадку зібрання доказів у певній справі, вважає Суд, національні суди мають певну свободу розсуду щодо вибору аргументів та прийняття доказів на підтвердження позиції сторін. При цьому органи влади (зокрема, суди) зобов'язані виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень [62, п.31; 63, п.58].

Оцінюючи умови перебування ув'язненого під вартою, Суд послуговується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом». При цьому,

метою Суду ніколи не було позичення підходу національних правових систем, які використовують цей стандарт. *Роль Суду полягає у прийнятті рішень не щодо кримінальної вини або цивільної відповідальності* (курсив – автора). Використання Судом згаданого критерію здійснюється для встановлення відповідальності Договірних Держав відповідно до Конвенції, адже згідно статті 19 Конвенції держави зобов'язані захистити основоположні права, закріплені у Конвенції. Саме з цієї позиції Суд здійснює оцінку доказів та доведення. *У провадженнях у Суді немає процесуальних бар'єрів для прийнятності доказів або заздалегідь визначених формул для їх оцінки* (курсив – власний). Суд приймає висновки, які, на його думку, підтверджуються вільною оцінкою усіх доказів, у тому числі такі висновки, які можуть впливати зі співвідношення достатньо сильних, чітких та узгоджених висновків або незаперечних презумпцій факту» [52, п.161; 57, п.57; 55, п.45; 11, п.100; 64, п.83].

Крім того, рівень переконання, необхідний для досягнення відповідного висновку та, у цьому зв'язку, поділення тягаря доведення, нерозривно пов'язаний зі специфікою фактів, характером зробленого твердження та правом Конвенції, про яке йде мова [65, п.147; 66, п.26; 67, п.121; 64, п.83].

Суд приймає до уваги об'єктивні труднощі, з якими стикаються заявники при зборі доказів для обґрунтування своїх тверджень про умови ув'язнення. Через обмеження, які накладає тюремний режим, не можна реалістично очікувати, що ув'язнені зможуть надати фотографії своєї камери або її точні розміри, рівні температури та освітленості. Однак заявник повинен надати детальний та узгоджений опис умов свого ув'язнення, як, наприклад, дати переведення між установами, що дозволить Суду визначити, що скарга не є явно необґрунтованою або неприйнятною за будь-яких інших підстав. Лише правдоподібний та в розумній мірі опис заявлених принижуючих гідність умов ув'язнення становить *prima facie* справу про жорстоке поводження і служить основою для повідомлення Уряду-відповідачу про скаргу [67, п.122; 64, п.83].

Суд вважає, що справи стосовно тверджень про неналежні умови ув'язнення не підлягають жорсткому застосуванню принципу *affirmanti incumbit probatio* (особа, яка щось стверджує, повинна довести це твердження), оскільки в таких справах лише держава-відповідач повинна мати доступ до інформації, здатної підтвердити або спростувати ці твердження. Звідси випливає, що після того, як Суд повідомив Уряду про скарги заявника, тягар доведення лежить на Уряді, який повинен зібрати та надати відповідні документи. Нездатність Уряду надати переконливі докази стосовно матеріальних умов ув'язнення призведе до висновку щодо обґрунтованості доказів заявника (див.[68, п.56; 69, п.113; 64, п.83]).

Якщо страждання та приниження, пов'язані з ув'язненням, переходять межу неминучого елемента страждань та принижень, пов'язаних із ув'язненням, порушується стаття 3 Конвенції. Суд вважає, що держава повинна забезпечити, щоб особи, які знаходяться під вартою, утримувалися в умовах, які сумісні з повагою до людської гідності, щоб характер заходу та метод його виконання не завдавали особі страждань та труднощів, інтенсивність яких перевищує неминучий рівень страждань, притаманний триманню під вартою, і щоб, беручи до уваги практичні вимоги ув'язнення, стан здоров'я та добробут осіб захищалися належним чином. При оцінці умов ув'язнення слід взяти до уваги спільний вплив цих умов, а також конкретні твердження заявника та кількість часу, проведеного в цих умовах (див.[67, пп.141-142; 70, пп.228-229; 64, п.85]).

Надмірна відсутність простору у камері є вагомим чинником при оцінці того, чи порушували умови ув'язнення статтю 3 Конвенції (див. [67, п.143; 70, п.231; 71, п.104; 64, п.86]). Так, коли затриманий має у своєму розпорядженні менш ніж 3 кв. метри особистого простору у камері, розрахованій на декількох осіб, відсутність особистого простору вважається настільки тяжкою, що виникає презумпція порушення статті 3. Тоді тягар доведення покладається на Уряд-відповідача, який, однак, може спростувати цю презумпцію шляхом

демонстрації існування чинників, здатних належним чином компенсувати невеликий особистий простір.

Презумпцію порушення статті 3 зазвичай можна спростувати лише при спільному дотриманні наступних чинників:

1) зменшення необхідного мінімального особистого простору розміром 3 кв. метри є коротким, відбувається нечасто та є незначним;

2) такі зменшення супроводжуються достатньою свободою переміщення поза межами камери та цілеспрямованою діяльністю поза межами камери;

3) заявник знаходиться під вартою у закладі, який при загальному огляді вважається доречним місцем утримання, і немає ніяких інших обтяжуючих аспектів умов його ув'язнення. Коли особистий простір складає від 3 до 4 кв. метри, чинник простору залишається значним при оцінці належності умов ув'язнення. За таких обставин порушення статті 3 буде визнано, якщо такий чинник супроводжуватиметься іншими аспектами неналежних фізичних умов ув'язнення, зокрема доступу до вправ на свіжому повітрі, природного освітлення або повітря, доступністю вентиляції, неналежною температурою у приміщенні, можливістю використання туалету на самоті, з дотриманням базових санітарно-гігієнічних умов [71, пп.138-139; 67, пп.149-159; 70, пп.233-234; 72, пп.75-78; 64, п.86].

Погляди Суду на умови перевезення та утримання ув'язнених у суді у дні слухань полягають у тому, що держави зобов'язані забезпечити такі умови, які сумісні з повагою до їх людської гідності (як і для ув'язнених у камері) [73, п.155; 64, п.87]. Крім того, Суд узагальнив принципи стосовно умов перевезення. Таким чином, оцінка того, чи мало місце порушення статті 3, не може обмежуватися лише чисельним підрахунком простору, доступного для взятої під варту особи протягом перевезення. Лише всеосяжний підхід до конкретних обставин справи може забезпечити точну картину реалій для особи, яка перевозиться.

Однак виникає презумпція порушення, коли затриманих осіб перевозять у транспортних засобах, які забезпечують менш ніж 0,5 кв. метра особистого простору. Низька висота стелі, особливо у відділеннях для одного затриманого, що змушує затриманих схилитися, може погіршити фізичні страждання та втому. Неналежний захист від зовнішніх температур, коли відділення для ув'язнених недостатньо опалюється або мають погану вентиляцію, є обтяжуючим чинником. Цю презумпцію можна спростувати лише у випадку коротких або нечастих перевезень. На відміну від цього згубний вплив переповнення необхідно взяти до уваги, як той, що погіршується при підвищенні тривалості та частоти транспортування, що посилює порушення у справі заявника [74, пп.123-126].

Стаття 3 Конвенції зобов'язує держави-учасниці дотримуватись належних умов перебування ув'язнених. Хоча в самій статті 3 Конвенції про умови перебування ув'язнених не йдеться, стандарти утримання ув'язнених сформовані практикою Суду. Здійснюючи оцінку умов утримання ув'язнених згідно зі статтею 3 Конвенції, Суд посилається на відповідні матеріали Ради Європи, міжнародні та національні матеріали.

Серед матеріалів, зокрема, загальні доповіді Комітету з питань запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (надалі – Комітет чи КЗК). На окремі умови утримання ув'язнених Суд посилається як на стандарти.

Так, у справі [64] Суд посилається на стандарти, відображені у Другій загальній доповіді Комітету:

«Питання переповнення камер безпосередньо стосуються компетенції Комітету. Всі служби і будь-яка діяльність всередині закладу зазнають негативного впливу в разі, якщо в закладі буде більше ув'язнених осіб, ніж це передбачено. Від цього погіршиться загальний рівень життя, можливо, навіть досить суттєво. Окрім цього, *переповнення в'язниці або якоїсь її частини саме по собі вже може становити факт нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження*» [75, п.46].

«Вирішальне значення для самопочуття в'язнів відіграє задовільна програма їхньої діяльності (робота, навчання, спорт тощо). ...ув'язнені особи, не зважаючи на створені для них досить пристойні матеріальні умови, не можуть бути просто облишені наодинці з самими собою протягом тижнів, інколи місяців, будучи замкненими в своїх камерах. Комітет зазначає, що *одним із завдань повинно стати забезпечення ув'язненим в закладах попереднього тримання можливості проводити значну частину дня (8 годин або більше) поза межами камери, при цьому вони мають займатись різнобічною умотивованою діяльністю*» [75, п.47].

«Особливу увагу слід приділяти питанню про перебування ув'язнених на свіжому повітрі. *Вимога про дозвіл ув'язненим перебувати щодня хоча б одну годину на свіжому повітрі скрізь визначається як основна гарантія прав...* Саме по собі зрозуміло, що щоденне перебування на свіжому повітрі повинне відбуватись на ділянці достатньої площі: сама ділянка має бути, наскільки це видається можливим, обладнана укриттям на випадок поганої погоди» [75, п.48].

«Доступ у будь-який час до відповідних туалетів, а також підтримання належних гігієнічних умов є суттєвими елементами створення людських умов перебування» [75, п.49].

«50. ...Комітет зазначає, що його особливо турбує, коли доводиться зустрічатись в одному закладі з *випадками переповнення у поєднанні з недостатнім режимом діяльності і неналежним доступом до туалету або до засобів вмивання*. Загальний вплив таких умов на ув'язнених може бути вкрай негативним» [75, п.50].

У своїй практиці, зокрема у справі [64], Суд посилається ще й на Сьому загальну доповідь Комітету:

«...*Переповнена в'язниця тягне за собою тісні та негігієнічні умови ув'язнення, постійну відсутність усамітнення* (навіть при здійсненні таких основних дій, як використання санітарного обладнання); зменшення діяльності поза межами камери, через те, що попит випереджає кількість доступного

персоналу та обладнання; перевантаження для служби охорони здоров'я; підвищений тиск і тому більший рівень насилля серед ув'язнених та між ув'язненими та персоналом. І цей список далеко не вичерпний.

Комітет вже неодноразово був змушений робити висновок про те, що *негативний вплив переповнення приводив до нелюдських та таких, що принижували гідність, умов ув'язнення ...»* [76, п.13].

У Одинадцятій загальній доповіді Комітету Суд вбачає такі стандарти:

«З поширенням діяльності Комітету на Європейському континенті його представники довідались про величезний відсоток осіб, які в окремих країнах покарані позбавленням волі, і, як наслідок, про непомірне переповнення в'язниць. Те, що держава тримає за ґратами так багато своїх громадян, не може пояснюватись тільки високим рівнем злочинності, певно, на такий стан справ якоюсь мірою впливають і світогляд працівників правоохоронних відомств, і позиція судової влади. ... слід переглянути чинне законодавство і практику щодо утримання під вартою до суду і винесення вироків за злочини, а також щодо альтернативних ув'язненню покарань. Саме такий підхід притаманний Рекомендації Комітету міністрів № R(99)22» [77, п.28].

«...в країнах центральної та східної Європи, ув'язнені великими кількостями утримуються в спільних, де вони не тільки сплять уночі, але й проводять майже увесь свій день; санітарні вузли також розташовані у цих же приміщеннях. ...Всі ці проблеми ще більш загострюються, якщо, як це часто буває, кількість утримуваних у приміщенні перевищує його орієнтовну місткість, а завелике навантаження на раковини для умивання і туалети разом з недостатньою для такої кількості ув'язнених вентиляцією створюють справді жахливі умови» [77, п.29].

«30. Представники Комітету часто бачили на вікнах камер металеві ставні, щити чи жалюзі, які позбавляють ув'язнених природного світла і не пропускають у приміщення свіже повітря. Такі засоби особливо часто зустрічаються у закладах, де тримають осіб, які чекають суду. Комітет повністю визнає, що по відношенню до певних категорій позбавлення волі доцільно

вживати додаткових заходів безпеки з метою відвернення ризику змови і/або злочинних дій. ... навіть за доцільності таких заходів вони не повинні позбавляти ув'язнених природного світла і свіжого повітря. *Світло і повітря необхідні для життя, право на яке має кожен в'язень; більш того, відсутність сонячного світла і свіжого повітря створює умови, сприятливі для поширення хвороб – зокрема, туберкульозу...*» [77, п.30].

Після відвідування делегацією КЗК пенітенціарних установ України у 2009 році, Комітет підготував доповідь (СРТ(2011)29), в якій дав ряд рекомендацій органам влади України, зокрема: у своїх зусиллях по боротьбі з переповненням в'язниць керуватися Рекомендацією Res (99)22 Комітету міністрів Ради Європи стосовно переповнення в'язниць та збільшення населення виправних колоній; Рекомендацією Res (2000)22 про покращення втілення європейських правил стосовно громадських санкцій та заходів; Рекомендацією Res (2003)22 про умовно-дострокове звільнення та Рекомендацією Res (2006)13 про використання утримування під вартою, умови, за яких воно відбувається, та надання гарантій від зловживання...[78, п.29]. Ці рекомендації Суд використовує як стандарти.

Так, у додатку до Рекомендації Res (99)22 йдеться: «Позбавлення волі слід розглядати як крайню міру або захід і, отже, ця міра повинна бути передбачена тільки для серйозних правопорушень, коли інші санкції та заходи є явно недостатніми. У пункті 7: «В умовах переповненості особлива увага повинна приділятися людській гідності, заохоченню адміністрації в'язниць застосовувати гуманне і позитивне поводження, повному визнанню ролі персоналу і ефективним сучасним підходам до управління. Відповідно до Європейських пенітенціарних правил, особлива увага повинна приділятися кількості вільного простору, гігієні та санітарії ув'язнених, наданню достатнього і відповідним чином приготованого харчування, охороні здоров'я ув'язнених і можливості вправ на відкритому повітрі...» [79, п.1].

Комітет закликає Україну до спрощення кримінального правосуддя: беручи до уваги власні конституційні принципи або правові традиції,

дотримуватися принципу доцільності переслідування і використовувати спрощені процедури та мирові угоди в якості альтернативи судовому переслідуванню у відповідних випадках для того, щоб уникнути повного кримінального переслідування [79, п.10]. Також рекомендується звести до мінімуму застосування такого запобіжного заходу як тримання під вартою в очікуванні суду і його тривалість, враховуючи інтереси правосуддя. Законодавство держави повинно узгоджуватися з положеннями Європейської конвенції з прав людини та прецедентного права її органів управління, а також керуватися принципами, викладеними в Рекомендації № R(80)11 стосовно підстав, на основі яких може бути застосовано досудове утримання під вартою [79, п.11].

Комітет настоює на якомога ширшому використанні альтернатив досудового тримання під вартою: домашній арешт правопорушника, обмеження на покидання або доступ до відповідного місця без дозволу, надання застави або нагляд і допомога відомства, визначеного судовим органом, використання електронних пристроїв стеження [79, п.12].

Суд дотримується мінімальних стандартів, які слід застосовувати до осіб, які перебувають під вартою в очікуванні суду та засуджених осіб, відображених 11 січня 2006 року Комітетом міністрів у Європейських пенітенціарних правилах державам-членам Ради Європи:

1. При поводженні з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримуватися їхніх прав людини.

2. Особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту.

3. Обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідними та відповідати тій обґрунтованій меті, з якою вони накладалися.

4. Утримання ув'язнених в умовах, які порушують їхні права людини, не може бути виправдане нестачею ресурсів [80, п.35].

Серед стандартів згаданого документу є ті, які стосуються розподілу та розміщення ув'язнених:

1. Розміщення ув'язнених, і зокрема, надання місць для сну, повинне проводитися з повагою до людської гідності та, по можливості, із забезпеченням можливості усамітнення, а також відповідно до санітарно-гігієнічних вимог з урахуванням кліматичних умов, і зокрема, площі, кубатури приміщення, освітлення, опалення та вентиляції [80, п.18.1].

2. У всіх приміщеннях, де ув'язнені повинні мешкати, працювати або збиратися:

а) вікна мають бути достатньо великими, аби ув'язнені могли читати чи працювати при природному освітленні в нормальних умовах, та забезпечувався приплив свіжого повітря, крім тих випадків, коли є відповідна система кондиціонування повітря;

б) штучне освітлення має відповідати загальноприйнятим технічним нормам;

с) повинна бути передбачена система сигналізації, яка дозволяє ув'язненим негайно встановлювати контакт із персоналом [80, п.18.2].

3. Конкретні мінімальні вимоги щодо питань, перерахованих у пунктах 1 та 2 визначаються національним законодавством [80, п.18.3].

4. Національне законодавство повинно містити механізми, які не допускають порушення цих мінімальних вимог внаслідок переповнення в'язниць [80, п.18.4].

5. Ув'язнених зазвичай треба розміщувати на ніч в окремих камерах, за винятком тих випадків, коли їм зручніше розташовуватися разом з іншими ув'язненими [80, п.18.5].

6. Спільне розміщення допускається лише в тому випадку, коли приміщення є придатним для цього та самі ув'язнені підходять один одному [80, п.18.6].

7. За можливості, ув'язненим варто надавати вибір, перш ніж розміщувати їх для сну в одному приміщенні з іншими ув'язненими [80, п.18.7].

Стандарти, пов'язані з гігієною перебування ув'язнених, визначені такими положеннями:

1. Всі частини кожного пенітенціарного закладу повинні постійно утримуватися в порядку та чистоті.
2. При поміщенні ув'язнених до пенітенціарної установи камери або інші приміщення, в яких вони розміщуються, повинні бути чистими.
3. Ув'язнені повинні мати безперешкодний доступ до санітарних засобів, які відповідають вимогам гігієни та дозволяють усамітнення.
4. Ванних і душових повинно бути достатньо для того, аби кожен ув'язнений міг користуватися ними при температурі, яка відповідає клімату, по можливості щодня, але не менше 2-ох разів на тиждень або частіше, якщо це необхідно для підтримки гігієни.
5. Ув'язнені повинні утримувати себе, свій одяг і спальні місця в чистому та охайному вигляді.
6. Адміністрація пенітенціарної установи має забезпечувати їм для цього відповідні засоби, включаючи туалетні принадлежности та матеріали для підтримання чистоти [80, пп.19.1-19.6].

Стандарти, пов'язані з фізичними вправами та дозвіллям, передбачені такими положеннями:

1. Кожен ув'язнений повинен мати можливість не менше години щодня займатися фізичними вправами.
2. При несприятливій погоді треба передбачити інші можливості для заняття фізичними вправами.
3. Належним чином організовані заходи щодо підтримки фізичної форми та надання можливостей для заняття фізичними вправами та дозвілля мусять бути невід'ємною складовою частиною внутрішнього режиму.
4. Адміністрація пенітенціарної установи мусить сприяти таким заняттям, надаючи відповідні споруди та обладнання.

5. Потрібно надавати ув'язненим можливості для проведення дозвілля, а також, у міру можливостей, слід дозволяти організовувати такого роду заняття [80, пп.27.1-27.4, 27.6].

До загальних ключових стандартів поводження з в'язнями Суд відносить прийняті 19 грудня 2015 року Генеральною Асамблеєю ООН Мінімальні правила поводження з в'язнями, серед яких наступні.

Правило 13. Всі приміщення, якими користуються в'язні, особливо спальні, повинні відповідати всім санітарним вимогам, причому належну увагу слід звертати на кліматичні умови, особливо на кубатуру приміщень, на мінімальну площу їх, на освітлення і вентиляцію.

Правило 14. В приміщеннях де живуть і працюють в'язні:

а) вікна повинні мати достатні розміри для того, щоб в'язні могли читати і працювати при денному світлі і повинні бути сконструйовані так, щоб забезпечувати доступ свіжого повітря, незалежно від того, є чи немає штучної системи вентиляції;

б) штучне освітлення повинне бути достатнім для того, щоб в'язні могли читати і працювати без шкоди для зору.

с) санітарні вузли повинні бути достатні для того, щоб кожен в'язень міг задовольнити свої природні потреби, коли йому це потрібно, в умовах чистоти і пристойності ...

Правило 17. Всі частини закладу, якими в'язні користуються регулярно, повинні завжди утримуватися в належному порядку і суворій чистоті ...

Правило 23.

1. Усі в'язні, не зайняті роботою на свіжому повітрі, мають право щоденно, принаймні годину, займатися фізичними вправами на вулиці, якщо дозволяє погода.

2. Неповнолітнім та іншим в'язням приблизно одного віку, що мають відповідний фізичний стан, слід забезпечити фізичне тренування і можливість ігор під час вправ. Для того треба мати відповідні майданчики і спортивне обладнання ... [81].

21 липня 2006 року Україна ратифікувала Факультативний протокол 2002 року до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстких, нелюдських та таких, що принижують гідність, видів поводження або покарання. Згідно з цим протоколом, визначено Підкомітет з питань запобігання катуванню (надалі – «ПЗК»), який здійснює візити до України (зокрема, у 2011 та 2016 роках). На результати перевірок ПЗК Суд спирається як на факти і здійснює оцінку в дотриманні стандартів у закладах, де утримуються ув'язнені.

Автор не ставив за мету розгляд усіх можливих випадків, коли має місце порушення статті 3 Конвенції. Разом з тим, вважає за доцільне розглянути випадок екстрадиції.

Екстрадиція особи Договірною державою може стати підставою для порушення питання про застосування статті 3 Конвенції, і, отже, про відповідальність цієї держави за Конвенцією, якщо доведено наявність суттєвих підстав вважати, що в разі екстрадиції така особа буде піддана в державі, якій її видають, реальному ризику зазнати поводження, забороненого статтею 3. Визнання такої відповідальності неминуче потребує оцінки умов у запитуючій країні з погляду вимог статті 3 Конвенції. Відповідальність, яка встановлюється згідно з Конвенцією, – це відповідальність запитуваної Договірної держави, яка видає особу за дії, вчинення яких стає безпосередньою причиною того, що особа наражається на ризик зазнати забороненого нелюдського поводження [82, пп.89-91; 83, п.73; 84, п.66].

Екстрадиції особи має передувати з'ясування існування ризику поганого поводження із заявником, забороненого статтею 3 Конвенції. У цьому випадку Суд має проаналізувати це питання у світлі всіх наданих йому матеріалів і, якщо необхідно, у світлі матеріалів, здобутих ним самостійно (*proprio motu*). Зокрема, Суду важливо знати загальну ситуацію в запитуючій країні та особисті обставини заявника [85, п.108; 84, п.67]. У якості доказів Суд спирається на інформацію, яка міститься в останніх доповідях таких незалежних міжнародних правозахисних асоціацій, як Міжнародна Амністія, або яку було отримано від

урядових джерел, включаючи Державний департамент США [86, пп.99-100; 87, п.67; 88, п.54; 89, пп.65-66; 90, пп.143-146; 84, п.67].

Якщо в запитуючої сторони ситуація з екстрадицією не врегульована законодавчо, а лише характеризує загальну ситуацію, то конкретні твердження заявника потребують підтвердження іншими доказами [87, п.73; 84, п.67]. Так, у справі [84] заявник стверджував, що є членом групи, стосовно якої систематично практикується погане поводження. Суд вважає, що заявник має довести існування такої практики та його належність до групи, про яку йдеться [90, п.132; 84, п.68]. Наявність дипломатичних запевнень того, що заявник буде захищений від ризику зазнати поводження, забороненого статтею 3 Конвенції, Суду недостатньо [90, п.148; 84, п.69]. У цій справі Суд спирався на такі докази:

1) інформацію, що міститься в доповідях Державного департаменту США. У цих матеріалах є чимало повідомлень про застосування правоохоронними органами в Туркменістані (запитуючій стороні) катування, узвичаєну практику побиття та застосування сили до підозрюваних у кримінальних злочинах з метою отримання зізнань. Були повідомлення про побиття затриманих, які потребували медичної допомоги, та про ненадання медичної допомоги;

2) доповідь Генерального секретаря ООН, в якій підкреслювалось, що катування може застосовуватися в Туркменістані і як покарання осіб, які вже зізналися;

3) порівняння обох згаданих доповідей, що дало змогу довести факт дуже поганих умов утримання у в'язницях (переповненість, незадовільне харчування, незабезпечення хворих лікуванням);

4) встановлено із доповідей те, що компетентні органи Туркменістану не проводять розслідування скарг на катування і погане поводження.

Зважаючи на авторитет і репутацію авторів цих доповідей, на серйозний характер розслідувань, за допомогою яких було зібрано відповідну інформацію, на той факт, що стосовно питань про які йдеться, їхні висновки відповідають

один одному. Суд не сумнівається в їхній достовірності і вважає, що в Туркменістані з особами не туркменського походження, які вчинили кримінальні злочини, поводяться аналогічно як з туркменами; є достатні підстави для побоювань щодо існування для цього серйозного ризику зазнати поводження, забороненого статтею 3 Конвенції [84, п.72].

2.3. Приклади справ Суду щодо можливого порушення статті 3 Конвенції.

Оцінка Судом доказів

Приклад 1. На початку березня 2001 року ув'язнений звернувся із заявою на погане поводження до Генеральної прокуратури (новий Кримінально-процесуальний кодекс України був прийнятий у 2012 році – уточнення автора). Розслідування його скарги було проведено в червні 2001 року, коли було допитано названих ним виконавців незаконних заходів. Проте окремого процесуального рішення ухвалено не було, і можливість оскарження виключалася. Прокурор вирішив провести розслідування скарги заявника в рамках порушеної проти нього кримінальної справи. Тоді заявник звернувся зі скаргою на погане поводження з ним до суду першої інстанції [57, п.65]. Сам заявник вжив всіх заходів, аби привернути увагу національних органів влади на свої скарги, вважає Суд, до того ж ці заходи були підкріплені зусиллями його дружини та захисника [57, п.66].

На думку Суду недоліками розслідування щодо поганого поводження відносно заявника є:

- 1) не було проведено вчасного та спеціального розслідування за скаргами заявника;
- 2) не було проведено медичне обстеження заявника, хоча наступного дня після згаданих подій захисник заявника офіційно звернувся [57, п.67];
- 3) матеріали справи свідчать, що прокурором не були проведені слідчі дії (ні заявника, ні його дружину допитано не було). Кримінальна справа

прокурором порушена не була: у постанові прокурора від 28 лютого 2001 року містилась лише згадка про те, що під час арешту 9 лютого 2001 року, заявник заперечив наявність у нього будь-яких тілесних ушкоджень (дружина заявника звернулась із скаргою пізніше, 12 лютого 2001 року) [57, п.68];

4) жодної особи, винної у порушенні його прав, за словами заявника, допитано не було;

5) не ідентифіковано винних осіб: 12 лютого 2001 року дружина заявника вказала на конкретного прокурора Г. та працівників Харківського районного відділу міліції, прізвища яких вона не назвала. Цієї інформації було б достатньо, щоб незалежні слідчі встановили винних, якби до скарг на погане поводження поставилися б серйозно;

6) прокурор В., який очолював Харківську районну прокуратуру, навіть не згадав слідчого Г. цієї ж районної прокуратури;

7) заявник назвав прізвища причетних до події працівників Харківського районного відділу міліції, які, хоча і були допитані прокурором Г., за словами заявника були співниками [57, п.68].

Хоча такі мінімальні критерії ефективності як безсторонність, відсутність прискіпливої уваги з боку громадськості, зразкова оперативність у розслідуванні Судом не розглядалась, наведених доказів виявилось достатньо Суду, аби стверджувати, що органи державної влади не виконали свого зобов'язання провести ефективне та незалежне розслідування скарг на погане поводження за статтею 3 Конвенції, тому мало місце порушення цієї статті [57, п.70].

Приклад 2. Заявник вчинив злочин (намагався пограбувати перехожого) і був затриманий працівниками міліції. Під час затримання заявник отримав тілесні ушкодження: синці на тілі та струс мозку. Суд погоджується із твердженнями національних органів про те, що застосування сили було необхідним через власні дії заявника. Синці на тілі та струс мозку могли виникнути, коли заявника було збито на землю під час затримання співробітниками міліції, а подряпини на зап'ястку могли виникнути через

кайданки. При цьому застосування сили, вважає Суд, не може вважатися надмірним [91, пп.62-64; 92, пп.45-46; 93, пп.65-68; 55, пп.11-13, 19,26, 51].

Хоча перелічені докази є достатньо серйозними, щоб становити неналежне поведження у світлі статті 3 Конвенції, вищенаведених аргументів та доказів Суду достатньо, щоб стверджувати про відсутність порушення статті 3 Конвенції в сенсі матеріального аспекту, тобто держава не несе відповідальність за статтею 3 за нанесення перерахованих тілесних ушкоджень [57].

Приклад 3. Заявника було госпіталізовано через кілька годин після його звільнення з-під варти у Московському районному відділі міліції і він проходив лікування в стаціонарі тривалістю більше 20 днів. Ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, встановлених медичною експертизою заявника, проведеною незабаром після його звільнення, вказує на те, що ушкодження заявника були достатньо серйозними для того, щоб становити нелюдське та таке, що принижує гідність поведження, заборонене статтею 3 Конвенції [94, п.45].

Приклад 4. Від особи, яка перебувала з 27 січня 2001 року під вартою у камері Харківського РВГУ МВС України в м. Києві за підозрою у вчиненні вбивства водія таксі та кількох інших злочинах, та його захисника, надійшли скарги про погане поведження. Спеціального медичного обстеження за цими скаргами проведено не було. Відсутні будь-які докази, які свідчать про те, що заявник зазнав поганого поведження. На думку Суду, події, пов'язані із перебуванням заявника під вартою в Харківському райвідділі міліції, і, зокрема, те, що він несподівано відмовився від свого зізнання одразу після прибуття захисника, до певної міри спонукають підозрювати, що на початку лютого на нього чинився фізичний або психологічний тиск. 13 лютого цього ж року під час медичного огляду не було виявлено ознак тілесних ушкоджень. Проведений медичний огляд не мав конкретної мети перевірити достовірність скарг на погане поведження (на відміну від огляду, про який йдеться у справі [95, пп.13-14]). Це був звичайний огляд, який проходить кожний новоприбулий до

пенітенціарної установи. Більше того, на момент проведення огляду минуло вже 12 днів відтоді, як мало місце оскаржуване погане поводження.

Суд вважає, що існуючі докази не дають змогу довести той факт, що під час перебування під вартою в міліції заявник зазнав поганого поводження і що статтю 3 Конвенції у зв'язку з цим порушено не було [57, пп.59-60].

Приклад 4. Суд зазначає, що заявник мав численні синці на грудях, спині та стегнах. Заявник також страждав від різних посттравматичних ускладнень – головного болю, труднощів із сечовипусканням та диханням. Хоча у висновках судово-медичної експертизи від 12 липня 2002 року зазначалося, що лабораторні аналізи не підтвердили забиття нирок, інші медичні висновки вказують на те, що заявник мав рецидивну форму гематурії щонайменше до кінця 2000 року, а не протягом 5-7 днів, як зазначено у висновку судово-медичної експертизи від 12 липня 2002 року [13, п.71].

На думку Суду, Уряд не надав переконливого опису конкретних обставин затримання заявника, які зробили необхідним застосування «прийомів рукопашного бою» та спричинили такі наслідки для заявника. Насамкінець, працівник міліції П. показав, що він бачив заявника, який лежав на підлозі у кабінеті у відділі міліції. Це підіймає питання щодо того, чи били там заявника, як він стверджує, чи він був у поганому стані внаслідок його затримання, що потребувало б здійснення медичного огляду та надання медичної допомоги, чого зроблено не було [13, п.72]. Вищенаведеного Суду достатньо, щоб дійти висновку, що тілесні ушкодження заявника не були завдані виключно в момент затримання. Характер завданих ушкоджень є достатньо серйозним, щоб дійти висновку, що вони не можуть характеризуватися як нелюдське поводження [13, п.73].

На думку Суду, тілесні ушкодження, зазанані заявником, були достатньо серйозними, щоб становити катування у розумінні статті 3 Конвенції. Мало місце порушення матеріального аспекту статті 3 Конвенції [13, пп.73-74].

Примітка: на думку Суду, певні дії, які раніше кваліфікувалися як «нелюдське, чи таке, що принижує гідність, поводження» на противагу

«катуванню», у майбутньому можуть кваліфікуватися по-іншому. За потреби зростаючих високих стандартів, які вимагаються у сфері захисту прав людини та основоположних свобод, відповідно й неминуче вимагається більша рішучість при оцінці порушень основоположних цінностей демократичного суспільства [96, п.101; 13, п.73].

Приклад 5. 29 листопада 2002 року заявник в нетверезому стані вчинив грабіж громадянки К. Він стверджував, що підсковзнувся, коли проходив повз пані К. на вулиці, та ненавмисно схопив її сумку. Після цього він підвівся і пішов далі. Незабаром його було збито з ніг сильним ударом по голові, він втратив свідомість та прийшов до тями у відділі міліції. Шестеро працівників міліції у відділі міліції пристебнули його наручниками до віконної рами та вимагали визнати свою вину у вчиненні злочину. Коли він відмовився робити це, його було побито.

Два працівники міліції у формовому одязі, пан М. та пан К., які патрулювали місцевість, почули крики про допомогу пані С. Та побачили заявника, що біг із сумкою в руках. Вони переслідували заявника, схопили його на вулиці, затримали та доставили до найближчого відділу міліції.

Серед доказів у справі були:

1. Висновок судово-медичного експерта від 4 грудня 2001 року про те, що на тілі заявника виявлено синці, подряпини на лівому зап'ястному суглобі, та струс мозку. Експерт дійшов висновку про те, що ці ушкодження були легкими [55, п.11].

2. Довідка лікаря місцевої лікарні від 5 грудня 2001 року про те, що заявник страждав від болю в нирках, що виник як посттравматичний ефект від ударів в спину [55, п.12].

3. Довідка про те, що з 10 грудня 2001 року до 2 січня 2002 року заявник проходив медичне лікування наслідків струсу мозку у місцевій лікарні. Відповідно до його медичних записів він страждав на головний біль, загальну слабкість та нудоту. При госпіталізації він заявив, що його побили невідомі особи.

4. Висновок судово-медичного експерта від 21 березня 2002 року про те, що він дійшов тих же висновків, що і в попередній експертизі: на тілі заявника були синці, подряпини на лівому зап'ястному суглобі та що в нього був струс мозку, що є легкими тілесними ушкодженнями та припустив, що вони могли бути нанесені у спосіб, про який стверджував заявник [55, п.13].

Попри наявність зібраних доказів, Суд вважає, що жоден з аргументів, поданих до Суду, не містить достовірну інформацію про те, що ушкодження були надані заявнику у відділі міліції. У той же час є певний доказ того, що ушкодження могли бути нанесені під час арешту. Заявник звернувся за медичною допомогою через 4 дні після подій, про які йдеться, що дає підстави для роздумів щодо того, що могло статися з ним у проміжок часу, до якого не мали відношення державні службовці. Крім того, Суд зазначає, що заявник звернувся зі скаргою до національних органів лише близько півтора місяця після згаданих подій [55, п.52].

Суд, беручи до уваги всю інформацію, яка була йому надана, вирішує, що неможливо встановити «поза розумним сумнівом», як відбулося неналежне поводження стосовно заявника у відділі міліції, як стверджував заявник. В цій справі Суд не вбачає порушення статті 3 Конвенції в сенсі матеріального аспекту [55, п.53].

Приклад 6. 31 березня 2012 року заявник був затриманий за підозрою у тероризмі та зберіганні вибухових речовин. 20 лютого 2018 року Індустріальний районний суд Дніпра визнав його винним та засудив до позбавлення волі на 12 років.

Заявник скаржився на умови його утримання в Дніпровському СІЗО, перевезення та утримання в суді в дні слухань як на нелюдські та такі, що принижують гідність у порушення статті 3 Конвенції. Він також скаржився, по суті, відповідно до статті 13 Конвенції на те, що не мав ефективних засобів правового захисту стосовно вищенаведених скарг [64, п.3].

Із 12 липня 2012 року заявник перебував під вартою у Дніпровському СІЗО. З цього дня до 19 липня 2013 року заявник утримувався в камері № 661, а з 21 листопада 2013 року – у камері № 655 (відділення 6).

За словами заявника кожна камера була площею 7,7 кв. метри, з яких 6,7 кв. метри були житловим простором для двох осіб, тобто житловий простір, доступний йому у камерах, складав 3,35 кв. метра.

Уряд не надав інформацію стосовно кількості ув'язнених, які знаходилися в цих камерах, оскільки відповідні записи були знищені із завершенням статутного періоду зберігання.

З 8 до 26 травня 2014 року заявник утримувався в камері № 931, загальна площа якої складала 14,5 кв. метри, або 13 кв. метри житлового простору, і була призначена для 5 осіб. Не опротестувавши це твердження, Уряд знову посилався на недоступність відповідних записів [64, п.10].

З 26 травня 2014 року до 22 березня 2017 року заявник утримувався в камері № 911, загальна площа якої становила 14,5 кв. метри, або 13 кв. метри житлового простору і яка була призначена для 5 осіб. Уряд надав інформацію, яку не опротестував заявник, про кількість ув'язнених у камері у різні періоди з 1 січня 2015 року до 22 березня 2017 року. Сторони не надали точну інформацію про кількість ув'язнених у цій камері з 26 травня 2014 року до 1 січня 2015 року, заявник посилався на «від 4 до 5 ув'язнених», що не заперечував Уряд. На основі принципів, встановлених у справі [71, п.114], Суд оцінив особистий простір, доступний заявникові з 1 січня 2015 року до 22 березня 2017 року (сторони не надали інформацію стосовно періоду поза останньою датою). Кількість ув'язнених у різні періоди змінювалась від 3 до 5, а особистий простір – від 2,6 кв. метри до 4,3 кв. метри [64, п.12].

Заявник нарікав, що у вищезгаданих камерах була погана вентиляція. Взимку вікна були зачинені так, що їх не можна було відчинити і до камер не надходило свіже повітря. З травня до жовтня віконні рами були видалені і повітря в камерах стало більш свіжим. Однак, через часткову відсутність скляних панелей, у камери залітали комарі, яких приваблювало штучне світло,

яке ніколи не вимикалося. Туалетне приладдя в камерах було відокремлено від житлової зони невеликою перегородкою. Камери не були обладнані сифонною системою водовідведення, в результаті чого стояв неприємний запах. Ув'язнені мали можливість приймати душ лише один раз на тиждень. Душові кабінки мали недостатню кількість кранів, лише деякі з них працювали. Часто було неможливо встановити прийнятну температуру води. Адміністрація не організувала централізовану пральню, і ув'язнені змушені прати та висушувати свою білизну у камерах. Камери постійно були вогкими [64, п.13].

Заявник надав 5 фотографій камери № 911, зроблені ним та іншими ув'язненими (що підтверджувало скарги заявника); він також посилався на письмові твердження ув'язнених А.Б., Р.Ш. та А.Ю., які розділяли з ним камеру № 911 у встановлений період та підтверджували слова заявника [64, п.16].

Уряд стверджував: 1) усі камери були в задовільному стані, забезпечені меблями; 2) ув'язнені могли працювати з документами, їсти та відпочивати у камерах; 3) усі камери мали санітарне приладдя, рукомийники і туалети мали працюючий злив і відокремлені стіною 1,6 м; 4) освітлення було ввімкнуте вдень і вночі, вентиляція – належна; 5) щоденні прогулянки за межами камер тривали 1 годину; 6) двір для прогулянок для камер № 661 та 655 був розміром 11,5 кв. метрів, а для камер № 911 та 931 – 15 та 30 кв. метрів, відповідно.

19 січня 2017 року обласний прокурор у відповідь на депутатський запит поінформував, що після внутрішньої перевірки твердження заявника не підтвердилися.

31 травня 2017 року обласний прокурор у відповідь на скаргу заявника до Генеральної прокуратури стверджував, що побутові умови відповідали національним стандартам, а від інших ув'язнених скарг не було.

Уряд стверджував, а заявник не заперечував, що з листопада 2012 року до березня 2018 року заявник 392 рази перевозився тюремними фургонами з Дніпровського СІЗО до районного суду для участі в судових слуханнях у його кримінальній справі. Відстань від СІЗО до суду була приблизно 26, 5 км, і поїздка в один бік тривала від 40 хвилин до 1,5 години [64, п.21].

У мікроавтобусах, в яких перевозили заявника (заявник назвав їх марки), було недостатнє освітлення та вентиляція. У них було холодно взимку, а влітку температура усередині досягала 35-40 градусів Цельсія. Мікроавтобуси не мали окремого місця для курців, тому особи, які не палили, були змушені вдихати тютюновий дим (як доказ заявник надав 8 фотографій, які демонстрували, що в окремих мікроавтобусах не було вікон) [64, п.22].

Уряд (за даними Національної поліції України від 27 березня 2018 року) стверджував, що транспортні засоби (марки фургонів частково інші), які перевозили заявника, у відповідності до національних і міжнародних стандартів: були обладнані обігрівачами, вентиляційна система була доступною [64, п.22]. Уряд стверджував, і заявник не заперечував, що кожна з камер утримування у райсуді була розміром у 6 кв. метрів; вони були обладнані лавками та мали штучне освітлення [64, п.24].

За даними заявника, у камерах для утримування не було доступу до свіжого повітря та природного освітлення, не було штучної вентиляції та столів. У камерах зазвичай знаходилося від 3 до 7 ув'язнених, від 2 до 3 працівників конвою. Ув'язненим дозволялось виходити до туалету лише з дозволу працівника конвою. Більшу частину доби заявник перебував у суді: фургон забирав ув'язнених о 8:30, а слухання розпочинались о 14:20 – 14:30 та закінчувались о 17:30, після чого фургон повертав ув'язнених до СІЗО. У підтримку своїх тверджень заявник надав 4 фотографії камер для утримання. Він також посилався на лист Державної судової адміністрації від 25 травня 2015 року, який підтверджував, що в камерах не було штучної вентиляції [64, пп.25-26].

Для оцінки умов перебування ув'язнених у Дніпровському СІЗО Суд дослідив доповідь Комітету 2014 року (СРТ/Inf (2014)15) за результатами візиту до України з 9 по 21 жовтня 2013 року. З доповіді вбачається: рівень наповнюваності камер не тільки не відповідав стандартам Комітету у 4 кв. метри на одного ув'язненого, але й порушував українські стандарти, у деяких камерах на одного ув'язненого приходиться 1, 5 кв. метра житлового простору;

більшість житлових зон у поганому стані, камери мають погану вентиляцію та брудні; туалети частково відокремлені; щоденні прогулянки на свіжому повітрі мають тривалість 1 годину; двори для прогулянок – занадто малі; головна характеристика режиму ув'язнення – «ізоляція» утримуваних осіб; більшість ув'язнених були залишені в камерах 23 години на добу ...[64, п.30].

Проводячи оцінку умов перебування ув'язнених в камерах Дніпровського СІЗО, Суд розглядає окремо перебування в кожній камері. При цьому, процесуальний розгляд справи здійснюється за алгоритмом:

- 1) докази, надані заявником, з якими погоджується Уряд, приймаються як переконливі;
- 2) решта доводів заявника оцінюється на основі доповіді КЗК за 2014 рік;
- 3) умови утримання заявника порівнюються із аналогічними умовами утримання інших ув'язнених в Дніпровському СІЗО у той же період;
- 4) якщо окремі умови утримання, наведені заявником, не оскаржуються Урядом, тоді Суд приймає наданий заявником опис;
- 5) якщо у звіті КЗК йдеться про покращення умов перебування ув'язнених лише в окремих тюремних відділеннях, то Суд не вважає, що аналогічні умови покращились в усіх тюремних відділеннях;
- 6) оцінюється чинник особистого простору перебування ув'язненого у кожній камері. Перебування протягом 23 годин у камері вважається аргументом на користь заявника (презумпція);
- 7) особливості утримання заявника, встановлені його захисником;
- 8) враховується час перебування ув'язненого у кожній камері та час його перебування на свіжому повітрі тощо (норми зіставляються із наведеними у §2.2 стандартами);
- 9) характер та ступінь стверджуваних заявником страждань від умов перебування в камерах СІЗО.

Якщо є підстави вважати, що ув'язнений перебував в нелюдських умовах, Суд констатує порушення статті 3 Конвенції.

Оцінюючи умови перевезення та утримування заявника у дні слухань, Суд досліджує наступне:

- 1) кількість перевезень ув'язненого до суду, в якому розглядалась його справа;
- 2) особистий простір, доступний заявникові у тюремних фургонах та у камерах тримання у суді проводиться на основі врахування відповідних площ та кількості ув'язнених під час перевезення та камерах суду (по кожному з випадків);
- 3) деталі утримування заявника, наведені його захисником;
- 4) чіткість доводів заявника про умови перевезення та перебування в камерах суду: наявність абстрактної та безособової мови. Однозначність і повноту переліку умов, які принижували гідність ув'язненого, у різні часові періоди;
- 5) терміни довідок, представлених Урядом щодо умов перевезення та перебування в камерах суду;
- 6) чи співпадали початкові доводи заявника із його ж відповідями на зауваження Уряду;
- 7) чи однаково вказані марки фургонів для перевезення ув'язнених до суду заявником та Урядом, дати довідок, представлених Урядом;
- 8) чи спростовані Урядом усі докази, надані заявником щодо неналежних умов перевезення. Не спростовані Урядом докази заявника Суд вважає фактичними;
- 9) який характер та ступінь стверджуваних заявником страждань від незручності перевезення і чи досягла ця незручність рівня жорстокості, що потребує захисту за статтею 3 Конвенції. Наявність аргументованих тверджень стосовно умов перевезення заявника у тюремних фургонах та утримання в камерах суду у дні слухань [97, п.97; 98, пп.106, 108].

Окрім процесуальних особливостей розгляду умов утримання ув'язненого в Дніпровському СІЗО, Суд ще звертає увагу на повторюваність

проблеми, піднятої заявником, в інших справах (на предмет порушення статті 3 Конвенції) [64, п.136]. Якщо піднята структурна проблема неодноразово повторюється (окрім десятків розглянутих, ще більше сотні очікують розгляду), піднімалась Комітетом міністрів та КЗК, НПМ, Омбудсменом, то Суд визнає порушення статті 3 Конвенції [64, пп.135, 137-141].

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає демократичний зміст статті 3 Конвенції?
2. Які вимоги ставляться Судом до розслідування за статтею 3 Конвенції?
3. Дії яких осіб можуть призвести до відповідальності держави за статтею 3 Конвенції?
4. Які зобов'язання держави за конвенційною нормою 3 у поєднанні зі статтею 1?
5. Яка умова прийнятності заяви Судом за статтею 3 Конвенції? Які вимоги до заяв про нелюдське поводження ставить Суд?
6. Коли нелюдське поводження підпадає під дію статті 3 Конвенції? Що таке «мінімальний рівень жорстокості»?
7. У чому правова сутність критерію доведеності «поза розумним сумнівом», яким користується Суд при оцінці доказів нелюдського поводження?
8. Коли Суд вбачає обґрунтовані презумпції факту нелюдського поводження?

Завдання для самостійної роботи

1. Встановіть, що, на думку Суду, є стандартом ефективного розслідування за статтею 3 Конвенції?

2. Які вимоги до розслідування ставить Суд, щоб воно відповідало мінімальним критеріям ефективності?
3. Як Суд тлумачить «безсторонність» розслідування?
4. Які чинники, на думку Суду, визначають ретельність розслідування?
5. Які кроки у розслідуванні, на думку Суду, можуть встановити існуючі суперечності в доказах?
6. Коли Суд приходить до висновку про обґрунтованість доказів заявника щодо умов ув'язнення?
7. Як Суд тлумачить неминучий рівень страждань ув'язненого?
8. Які фактори, на думку Суду, дають підстави для спростування презумпції порушення статті 3 Конвенції?
9. Що є презумпцією порушення статті 3 Конвенції під час транспортування ув'язненого?
10. Стаття 3 Конвенції не говорить про умови ув'язнення. Що обирає Суд в якості стандартів утримання ув'язнених та на які матеріали посилається?
11. Які стандарти, на думку Суду, щодо розподілу та розміщення ув'язнених?
12. Яких стандартів, пов'язаних з гігієною перебування ув'язнених, дотримується Суд у своїй практиці?
13. Яких стандартів, пов'язаних із фізичними вправами та дозвіллям, дотримується Суд у своїй практиці?
14. Яких стандартів, щодо поводження з ув'язненими, дотримується Суд у своїй практиці?
15. Яку відповідальність за статтею 3 Конвенції Суд покладає на державу, в якій перебувала особа, яка підлягає екстрадиції?
16. Які недоліки розслідування, щодо поганого поводження, вбачає Суд у прикладі 1 (розділ 2)?
17. Чому Суд не визнав нелюдське поводження за статтею 3 Конвенції у випадку, розглянутому у прикладі 2 (розділ 2)?
18. Якої позиції дотримувався Суд у прикладах 3 та 4 (розділ 2)?

19. На які докази спирався Суд у прикладі 5 (розділ 2), не вбачаючи порушення статті 3 Конвенції?

20. Якого процесуального порядку дотримувався Суд, розслідуючи нелюдське поводження у прикладі 6 (розділ 2)?

ВИСНОВКИ

Окрім тлумачення статей 2 та 3 Конвенції, у посібнику розкрито стандарти Суду, які забезпечують дотримання єдиного демократичного підходу до доказів і, зрештою, висвітлено практику Суду щодо оцінки доказів та встановлення порушення відповідної статті Конвенції. Це стандарти:

- 1) які стосуються розслідування (обов'язок «вжити заходів»; мінімальні критерії ефективності);
- 2) отримання всіх наявних доказів;
- 3) мінімальний рівень жорстокості;
- 4) критерій доведеності «поза розумним сумнівом»;
- 5) з'ясування існуючих суперечностей у доказах;
- 6) умов ув'язнення (розміщення ув'язнених; умови ув'язнення; гігієна перебування ув'язнених; фізичні вправи та дозвілля ув'язнених);
- 7) умов перевезення та утримування ув'язнених в суді у дні слухань.

Показано, що до мінімальних критеріїв ефективності розслідування Суд відносить наступні: незалежність; безсторонність; предмет прискіпливої уваги з боку громадськості; сумлінність та оперативність дій з боку компетентних органів.

Розкрито правове тлумачення Судом понять:

«безсторонність» розслідування, яка оцінюється двома критеріями: перший полягає у визначенні особистого переконання слідчого у конкретній справі; другий – у з'ясуванні того, чи забезпечував слідчий достатні гарантії для виключення будь-якого сумніву з цього приводу;

«ретельність» розслідування, яка включає добросовісність у розслідуванні події, не допущення поспішності, необґрунтованості у висновках як підставу у своїх рішеннях; отримання всіх наявних доказів у справі, які торкаються події, включаючи показання очевидців та експертних висновків; з'ясування постійних суперечностей у наявних доказах.

Наводяться джерела, на які спирається Суд як на стандарти (матеріали Ради Європи, міжнародні та національні матеріали) захисту прав людини, гарантованих статтями 2 та 3 Конвенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. 2010. 24 с.
3. Рішення ЄСПЛ від 27 серпня 1990 року у справі «Коссі проти Сполученого Королівства» [Cossey v. the United Kingdom] (Серія А, № 184).
4. Коста Ж.-П. Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі. *Право України*. К, 2011. №7. С. 11 – 15.
5. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України. *Право України*. К. 2011. №7. С. 48 – 63.
6. Рішення ЄСПЛ від 13 червня 1979 року у справі «Маркс проти Бельгії» [Marck v. Belgium] (серія А, № 31).
7. Рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 року у справі «Горшков проти України» [Gorshkov v. Ukraine] (заява № 67531/01).
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України. URL: www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=552-14.
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України. URL: www.zako.rada.gov.ua/go/3477-15.
10. Рішення ЄСПЛ від 27 серпня 1995 року у справі «МакКанн проти Сполученого Королівства» [McCann v. the United Kingdom] (заява № 45661/99).
11. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 червня 2000 року у справі «Салман проти Туреччини» [Salman v. Turkey] [GC] (заява № 21986/93).

12. Рішення ЄСПЛ від 18 травня 2010 року у справі «Мироненко проти України» [Mironenko v. Ukraine](заява № 15938/02).
13. Рішення ЄСПЛ від 21 жовтня 2011 року у справі «Коробов проти України» [Korobov v. Ukraine](заява № 39598/03).
14. Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1998 року у справі «Асенов та інші проти Болгарії» [Assenov and Others v. Bulgaria](заява № 24760/94).
15. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 1998 року у справі «L.C.B проти Сполученого Королівства» [L.C.B. v. the United Kingdom], Reports of Judgments and Decisions 1998-III.
16. Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1998 року у справі «Ерджі проти Туреччини» [Ergi v. Turkey](заява № 66/1997/850/1057).
17. Рішення ЄСПЛ від 5 листопада 1981 року у справі «Х. проти Сполученого Королівства» [X. v. The United Kingdom] (заява № 7154/75).
18. Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1998 року у справі «Осман проти Сполученого Королівства» [Osman v. the United Kingdom], Reports of Judgments and Decisions 1998 – VIII.
19. Рішення ЄСПЛ від 24 червня 2005 року у справі «Аккум та інші проти Туреччини» [Akkum and Others v. Turkey](заява № 21894/93).
20. Рішення ЄСПЛ від 31 травня 2005 року у справі «Ясин Атеш проти Туреччини» [Yasin Atesh v. Turkey](заява № 30949/96).
21. Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2001 року у справі «Кінан проти Сполученого Королівства» [Keenan v. the United Kingdom] (заява № 27229/95).
22. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 липня 2000 року у справі «Ільхан проти Туреччини» [Ilhan v. Turkey] [GC] (заява № 22277/93).
23. Рішення ЄСПЛ від 13 листопада 2008 року у справі «Муравська проти України» [Muravskaya v. Ukraine](заява № 249/03).
24. Рішення ЄСПЛ від 8 червня 2006 року у справі «Кайя проти Австрії» [Kaaya v. Austria](заява № 54698/00).
25. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 року у справі «Гурепка проти України» [Gurperka v. Ukraine](заява № 61406/00).

26. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 2010 року у справі «Карабуля проти Румунії» [Carabulea v. Romania](заява « 45661/99).
27. Рішення ЄСПЛ від 5 липня 2005 року у справі «Трубніков проти Росії» [Trubnikov v. Russia](заява № 49790/99).
28. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 липня 1999 року у справі «Танрікулу проти Туреччини» [Tanrıhıkkulu v. Turkey] (заява № 23763/94).
29. Рішення ЄСПЛ від 11 липня 2000 року у справі «Тімуртаз проти Туреччини» [Timurtaş v. Turkey](заява № 23531/94).
30. Рішення ЄСПЛ від 18 червня 2002 року у справі «Орхан проти Туреччини» [Orhan v. Turkey](заява № 25656/94).
31. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 2002 року у справі «Онер'їлдіз проти Туреччини» [Öneryıldız v. Turkey] [GC] (заява № 48939/99).
32. Рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1990 року у справі «Пауел і Райнер проти Сполученого Королівства» [Powell and Rayner v. the United Kingdom] (серія А, № 172).
33. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 липня 2004 року у справі «Во проти Франції» [Vo v. France] [GC] (заява № 53924/00).
34. Рішення ЄСПЛ від 17 січня 2002 року у справі «Кальвеллі і Чільо проти Італії» [Calvelli et Ciglio c. Italie](заява № 32967/96).
35. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 24 жовтня 2003 року у справі «Мастроматтео проти Італії» [Mastromatteo v. Italy][GC] (заява № 37703/97).
36. Рішення ЄСПЛ від 6 квітня 2004 року у справі «Ахмет Озкан та інші проти Туреччини» [Ahmet Ozkan and Others v. Turkey](заява № 21689/93).
37. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 липня 1998 року у справі «Гулеч проти Туреччини» [Güleç v. Turkey][GC] Reports of Judgments and Decisions 1998-IV.
38. Рішення ЄСПЛ від 4 травня 2001 року у справі «Г'ю Джордан проти Сполученого Королівства» [Hugh Jordan v. the United Kingdom] (заява № 24746/94).

39. Рішення ЄСПЛ від 4 травня 2001 року у справі «Келлі та інші проти Сполученого Королівства» [Kelly and Others v. the United Kingdom] (заява № 30054/96).

40. Рішення ЄСПЛ від 15 вересня 2009 року у справі «Москаль проти Польщі» [Moskal v. Poland](заява № 10373/05).

41. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 червня 2000 року у справі «Ільхан проти Туреччини» [Ilhan v. Turkey] [GC] (заява № 22277/93).

42. Рішення ЄСПЛ від 8 квітня 2008 року у справі «Megadat.com S.r.l. проти Молдови» [Megadat.com S.r.l. v. Moldova](заява № 21151/04).

43. Рішення ЄСПЛ від 14 березня 2002 року у справі «Пауль і Едрі Едвардз проти Сполученого Королівства» [Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom] (заява № 46477/99).

44. Рішення ЄСПЛ від 30 грудня 2001 року у справі "Б. і П. проти Сполученого Королівства» [B. And P. v. the United Kingdom](заяви №№36337/97 і 35974/97).

45. Рішення ЄСПЛ від 18 грудня 1996 року у справі «Аксой проти Туреччини» [Aksoy v. Turkey], Reports of Judgments and Decisions 1996-VI.

46. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Селмуні проти Франції» [Selmouni v. France] [GC] (заява № 25803/94).

47. Рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1997 року у справі «Айдин проти Туреччини» [Audin v. Turkey] Reports of Judgments and Decisions, 1997-VI.

48. Рішення ЄСПЛ від 17 червня 2011 року у справі «Бочаров проти України» [Bocharov v. Ukraine](заява № 21037/05).

49. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 1996 року у справі «Чахал проти Сполученого Королівства» [Chahal v. the United Kingdom] (заява № 22414/93).

50. Рішення ЄСПЛ від 8 грудня 2011 року у справі «Ошурко проти України» [Oshurko v. Ukraine](заява № 33108/05).

51. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2002 року у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» [Pretty v. the United Kingdom] (заява № 2346/02).

52. Рішення ЄСПЛ від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» [The Ireland v. the United Kingdom](серія А, № 25).

53. Рішення ЄСПЛ від 16 липня 2002 року у справі «Р.С. та S. проти Сполученого Королівства» [P.C. and S. v. the United Kingdom] (заява № 56547/00).

54. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 6 квітня 2000 року у справі «Лабіта проти Італії» [Labita v. Italy] [GC](заява № 26772/95).

55. Рішення ЄСПЛ від 27 лютого 2009 року у справі «Спінов проти України» [Spinov v. Ukraine](заява № 34331/03).

56. Рішення ЄСПЛ від 4 грудня 1995 року у справі «Рібітш проти Австрії» [Ribitsch v. Austria] (серія А, № 336).

57. Рішення ЄСПЛ від 12 вересня 2008 року у справі «Яременко проти України» [Yaremenko v. Ukraine](заява № 32092/02).

58. Рішення ЄСПЛ від 24 лютого 2005 року у справі «Ісаєва та інші проти Росії» [Isayeva and Others v. Russia](заяви №№ 57947/00, 57948/00, 57949/00).

59. Рішення ЄСПЛ від 8 липня 2010 року у справі «Фельдман проти України» [Feldman v. Ukraine](заяви №№ 76556/01 та 38779/04).

60. Рішення ЄСПЛ від 27 березня 1996 року у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» [Goodwin v. the United Kingdom], Reports of Judgments and Decisions 1996 – II.

61. Рішення ЄСПЛ від 14 грудня 2000 року у справі «Гюль проти Туреччини» [Gul v. Turkey](заява № 22676/93).

62. Рішення ЄСПЛ від 1 липня 2003 року у справі «Суомінен проти Фінляндії» [Suominen v. Finland](заява № 37801/97).

63. Рішення ЄСПЛ від 10 лютого 2010 року у справі «Серявін та інші проти України» [Seryavin and Others v. Ukraine](заява № 4909/04).

64. Рішення ЄСПЛ від 6 лютого 2029 року у справі «Сукачев проти України» [Sukachov v. Ukraine](заява № 14057/07).

65. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 26 лютого 2004 року у справі «Начова та інші проти Болгарії» [Nachova and Others v. Bulgaria] [GC] (заяви №№ 43577/98 та 5 інших).

66. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 липня 2004 року у справі «Ілашку та інші проти Молдови і Росії» [Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia] [GC] (заява № 48787/99).

67. Рішення ЄСПЛ від 10 січня 2012 року у справі «Ананьєв та інші проти Росії» [Ananyev and Others v. Russia](заяви №№ 42525/07 та 60800/08).

68. Рішення ЄСПЛ від 17 червня 2010 року у справі «Губін проти Росії» [Gubin v. Russia](заява № 8217/04).

69. Рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 року у справі «Худойоров проти Росії» [Khudoyorov v. Russia](заява № 6847/02).

70. Рішення ЄСПЛ від 27 січня 2015 року у справі «Нешков та інші проти Болгарії» [Neshkov and Others v. Bulgaria](заяви №№ 36925/10 та 5 інших).

71. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 20 жовтня 2016 року у справі «Мурчіч проти Хорватії» [Muršić v. Croatia] [GC] (заява № 7334/13).

72. Рішення ЄСПЛ від 10 березня 2015 року у справі «Варга та інші проти Угорщини» [Varga and Others v. Hungary](заяви №№ 14097/12 та 5 інших).

73. Рішення ЄСПЛ від 11 червня 2015 року у справі «Луценко проти України (№2)» [Lutsenko v. Ukraine (№2)](заява № 29334/11).

74. Рішення ЄСПЛ від 9 квітня 2019 року у справі «Томов та інші проти Росії» [Tomov and Others v. Russia](заяви №№ 18255/10 та 5 інших).

75. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1991 Strasbourg, 13 April 1992. URL: [www. https://rm.coe.int/1680696a3f](http://www.rm.coe.int/1680696a3f).

76. Європейський Комітет з запобігання катуванням та нелюдському чи принизливому поводженню або покаранню (КЗК). Сьома загальна доповідь про діяльність КЗК за період з 1 січня по 31 грудня 1996 року. Страсбург, 22 серпня 1997 року. URL: [www. http://library.khpg.org/index.php?id=1084632649](http://library.khpg.org/index.php?id=1084632649).

77. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) 11th General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 2000 Strasbourg, 3 September 2001. URL: [www. https://rm.coe.int/1680696a75](http://www.https://rm.coe.int/1680696a75).

78. Рекомендація Rec (2006)13 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо застосування тримання під вартою, умов, у яких воно відбувається, і запровадження гарантій від зловживань з Пояснювальною запискою (Прийнята Комітетом Міністрів 27 вересня 2006 року на 974-й зустрічі Заступників Міністрів). URL: <http://khpg.org/index.php?id=1166617725>.

79. Рекомендація № R (99)22 Комітету Міністрів державам-членам стосовно переповненості в'язниць і зростання кількості ув'язнених. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/12_Рекомендація-Rec-199922-Комітету-Міністрів-державам---членам-стосовно-переповненості-в'язниць-і-зростання-кількості-ув'язнених.pdf.

80. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць, прийняті Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.

81. Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.

82. Рішення ЄСПЛ від 7 липня 1989 року у справі «Соєрінг проти Сполученого Королівства» [Soering v. the United Kingdom] (серія А, № 161).

83. Рішення ЄСПЛ від 7 червня 2007 року у справі «Гарабаєв проти Росії» [Garabayev v. Russia](заява № 38411/02).

84. Рішення ЄСПЛ від 23 січня 2009 року у справі «Солдатенко проти України» [Soldatenko v. Ukraine](заява № 2440/07).

85. Рішення ЄСПЛ від 30 жовтня 1991 року у справі «Вільвароджа та інші проти Сполученого Королівства» [Vilvarajah and Others v. the United Kingdom] (серія А, № 215).

86. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 1996 року у справі «Чагал проти Сполученого Королівства» [Chahal v. the United Kingdom], Reports of Judgments and Decisions 1996-V.

87. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 4 лютого 2005 року у справі «Маматкулов і Аскарів проти Туреччини» [Mamatkulov and Askarov v. Turkey] (заяви №№ 46827/99 і 46951/99).

88. Рішення ЄСПЛ від 5 липня 2005 року у справі «Саїд проти Нідерландів» [Said v. Netherlands](заява № 2345/02).

89. Рішення ЄСПЛ від 20 грудня 2007 року у справі «Аль-Моаяд проти Німеччини» [Al-Moayad v. Germany](заява № 35865/03).

90. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 28 лютого 2008 року у справі «Сааді проти Італії» [Saadi v. Italy] [GC] (заява № 37201/06).

91. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2000 року у справі «Барановський проти Польщі» [Baranowski v. Poland] (заява № 28358/95).

92. Рішення ЄСПЛ від 24 січня 2008 року у справі «Мілан проти Франції» [Milan v. France] (заява № 67263/01).

93. Рішення ЄСПЛ від 28 листопада 2000 року у справі «Ребох проти Словенії» [Rehbock v. Slovenia] (заява № 29462/95).

94. Рішення ЄСПЛ від 17 червня 2011 року у справі «Бочаров проти України» [Bocharov v. Ukraine] (заява № 21037/05).

95. Рішення ЄСПЛ від 22 травня 2001 року у справі «Алтай проти Туреччини» [Altay v. Turkey](заява № 22279/93).

96. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Селмуні проти Франції» [Selmouni v. France] [GC] (заява № 25803/94).

97. Рішення ЄСПЛ від 16 липня 2015 року у справі «Темченко проти України» [Temchenko v. Ukraine](заява № 30579/10).

98. Рішення ЄСПЛ від 4 липня 2019 року у справі «Корбан проти України» [Korban v. Ukraine](заява № 26744/16).